BENARES SANSKRIT SERIES;

A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS
EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, PH. D.
No. 113.

बोधसारः ।

श्रीविद्वद्वर्यनरहरिविरचितः ।

तच्छिष्यश्रीदिवाकरकृतपाऽर्थदीप्त्या सहितः ।

श्रीमदुदासीनवर्यस्वामिगोविन्दानन्दशिष्येण
दयानन्दस्वामिना परिशोधितः ।

BODHASÂR,

A TREATISE ON VEDÂNTA,

BY

ŜRÎ NARAHARI,
With a commentary by the author's pupil
PANDIT DIVÂKAR.

EDITED BY
SWÂMÎ DAYÂNAND.

Fasciculus X.

BENARES:
Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidya Vilas Press,
BENARES.

1906.

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	[illegible]	०
गोलप्रकाशः	२	८	०
गंगालहरी	०	१	०
गुरुसारणी	०	४	०
जातकतत्त्वम्	०	१२	०
तत्त्वद्वीप	०	१	०
तर्कसंग्रहः	०	१	[illegible]
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धर्मशास्त्रसंग्रहः	०	१	[illegible]
धातुपाठः (शिला -))	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	०
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	४	०	०
परिभाषापाठः	०	१	०
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	८	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	९	०	[illegible]
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४	०
लघुकौमुदीभाषाटीका	४	०	०
लक्षणावली	०	२	०
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१	[illegible]
विष्णु सहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	[illegible]
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
सारस्वतचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
सारस्वतकौमुदी	०	६	०
सिद्धान्तकौमुदी	[illegible]	०	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरी टिप्पणीसहिता	[illegible]	[illegible]	०
उपसर्गवृत्ति	[illegible]	१	०
क्षेत्रकौमुदी	०	६	०
क्षेत्रसंहिता	२	०	०

स्थितं समन्तात्सर्वतः स्थितैरिति शेषः, अमरगणैर्देवसमूहैः स्तुतं प्रशंसितं व्याघ्रकृत्तिं व्याघ्रस्य शार्दूलस्य कृत्तिश्चर्म तद्वसानं परिदधानं विश्वाद्यं विश्वस्य जगत आद्यं तत्कारणभूतमत एव विश्ववन्द्यं विश्वस्य वन्द्यं नमनार्हं निखिलभयहरं निखिलं समस्तं यद्भयं समस्तानां वा भयं भीतिस्तस्य हरं नाशकं पञ्चवक्त्रं पञ्चसंख्यानि वक्त्राणि वदनानि यस्य स तथोक्तस्तं त्रिनेत्रं त्रिसंख्यानि नेत्राणि लोचनानि यस्य तं नित्यं सद्रूपं महेशं शिवं ध्यायेच्चिन्तयेदिति लौकिकार्थः ॥ १० ॥

इत्यनेनैवं ध्यानं कर्त्तव्यमिति शेषः । प्रकृतपूजोपयुक्तमस्यार्थं निरूपयिष्यमाण आह गद्येन ।

अथाऽस्य विवरणम् ।

अथेति । अथ ध्यानश्लोकोदाहरणानन्तरमस्य ध्यानश्लोकस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः ।

तत्र ध्यायेदित्यादिपदत्रयस्य विवरणम् ।

एवं ध्यानश्लोकव्याख्याननिरूपणं प्रतिज्ञायेदानीमादौ ध्यायेन्नित्यं महेशमिति पदत्रयस्य तात्पर्यं निरूपयिष्यन्नाद्येनाह तत्रेति । तत्र ध्यानश्लोकविवरणे नित्यं महेशं ध्यायन्तीति पदत्रयस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः । तदेव श्लोकेनाह ।

अनित्ये नित्यं विरसा नित्ये नित्यं धृतव्रताः ।
नित्यं महेशं ध्यायन्ति नित्यानित्यविवेकिनः ॥ ११ ॥

अनित्य इति । हे शिष्य अनित्ये कालत्रयेऽप्यसद्रूपेऽतात्त्वभूते द्वैतप्रपञ्चे नित्यं सर्वदा विरसा विगतो रसः सुखं येषां तथाभूताः, किञ्च नित्ये कालत्रयेऽप्यबाध्य आत्मस्वरूपे नित्यं सर्वैदैव धृतव्रता धृतं गृहीतं व्रतं श्रव-

ण्याद्यनुष्ठाननियमो येस्ते तथोक्ता नित्यानित्यविवेकिनो नित्यं कालत्रयाबाध्यमात्मचैतन्यमनित्यमनात्मरूपं द्वैतं ते विविच्येते अनेनेति नित्यानित्यविवेक आत्मानात्मपृथक्करज्ञानं येषामस्ति ते तथाभूताः नित्यं कालत्रयाबाध्यमात्मस्वरूपं महेशमन्तर्याम्यारोपाधिष्ठानं सर्वेश्वरं, यद्वा नित्यं सर्वदैव यथा भवति तथा ध्यायन्ति चिन्तयन्ति अनित्यान्नित्यमात्मानं पृथक्कृत्य नित्यात्मस्वरूपस्य प्राप्तये सर्वदा श्रवणाद्यनुष्ठाननियमवन्तो नित्यात्मस्फुरणपूर्वकं श्रवणाद्यादृत्यैव कालमतिक्रामन्ति तदेवात्र ध्यानशब्देन विवक्षितमिति भावः ॥ ११ ॥

एवं ध्यायेन्नित्यमहेशपदानां तात्पर्यमभिधायेदानीं रजतगिरिनिभमिति पदं व्याख्यास्यन् गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ रजतगिरिनिभमित्यस्य विवरणम् ।

अथेति । अथ ध्यायेन्नित्यं महेशमितिपदत्रयव्याख्यानानन्तरं रजतगिरिनिभमिति पदस्य विवरणं क्रियत इति शेषः । तदेव पद्येनाह ।

> रजतस्य गिरिः शंभुः शाम्भवानां परं धनम् ।
> धनेन तेन पूर्णानां दरिद्रत्वं न विद्यते ॥ १२ ॥

रजतस्येति । रजतस्य यथा रूप्यं प्रपञ्चनिर्वाहकं सर्वेषां सुखजनकं च भवतीति प्रसिद्धं तथाऽऽनन्दोपि 'आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्त' इत्यादिश्रुतिभिः सर्वजगन्निर्वाहकत्वप्रतिपादनाद् 'एष ह्येवानन्दयाति, एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'त्यादिश्रुतिभिश्चानन्दत्वनिरूपणाच्चानन्दस्य रजतसाम्यतया स रजतपदेनात्र ग्राह्यः, तस्य गिरिरिव गिरिः पर्वत आनन्दसमूहरूपः शिवोऽत एव शम्भुः शं सुखं

भवत्यस्मादिति शम्भुः समस्तसुखप्रदः परमात्माऽस्ति अतः स शाम्भवानां शम्भोरेव हिता ये सेवकास्तेषां, यद्वा शम्भुरेव शाम्भवास्तेषां हितार्थे स्वार्थे वा तद्धितः, परमुत्कृष्टं धनं द्रव्यमस्ति द्रव्यसाम्यमेव दर्शयति धनेनेति, तेन प्रत्यगभिन्नब्रह्मस्वरूपेण धनेन द्रव्येण प्रीतिविषयेणेत्यर्थः, पूर्णानां तृप्तानां विदुषां दरिद्रत्वं दारिद्र्यं दुःखप्रदा दुर्गतिस्तस्य भावस्तत्त्वं न विद्यते नास्ति अत एव रजतवत्सुखसाधनत्वाद्दुःखस्वरूपदारिद्र्यनिवर्तकत्वाच्चानन्दसमूहरूपत्वादपि आनन्दात्मनः शिवस्य रजतगिरिसाम्यं प्रतिपादितमिति भावः ॥ १२ ॥

एवं रजतगिरिनिभमिति पदस्य तात्पर्यमभिधायेदानीं चारुचन्द्रावतंसमिति पदतात्पर्यं दर्शयितुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ चारुचन्द्रावतंसमित्यस्य विवरणम् ।

अथेति । अथ रजतगिरिनिभमितिपदव्याख्यानिरूपणानन्तरं चारुचन्द्रावतंसमित्यस्य चारुचन्द्रावतंसमित्येवं रूपं यत्पदं तस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः । तदेव श्लोकेनाह ।

शुद्धात्मा शीतला कान्ता सूक्ष्मा बोधकला परा ।
वक्रायते दुरापेयं चन्द्रचूडो बिभर्ति ताम् ॥ १३ ॥

शुद्धेति । हे शिष्य शुद्धात्मा शुद्धः प्रपञ्चरागादिकलङ्कशून्य आत्मा स्वरूपं यस्याः सा तथोक्ताऽत एव शीतला तापत्रयनिवर्तयित्री स्वतश्च तापत्रयहीनाऽत एव कान्ताऽऽनन्दरूपत्वात्कमनीया सूक्ष्मा सूक्ष्मात्मविषयत्वाद्वृत्त्यन्तराविषयत्वाच्च तन्वी परा सर्वोत्कृष्टाऽऽत्मविषयत्वात्स्वतश्च सर्ववृत्तिभ्य उत्कृष्टत्वाच्च परा प्रपञ्चादन्या, एवं विधा या बोधकला बोधरूपं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मचैतन्यं कलयति अनुभवतीति सा तथोक्तेयमुक्तलक्षणा विद्यारूपा

कश्चिद्दुरापा दुःखेन क्लेशेनाऽप्नोतीति सा तथाभूताऽत एव वक्रायते वक्रमिवाचरतीति सा तथा भवति दुरापत्वमेव तस्या वक्रभाव इति भावः, तामुक्तलक्षणां आह्लादकत्वाच्चन्द्रत्वं तस्यास्तां बिभर्ति धरति अतः शिवस्तया बोधकलाधारणया चन्द्रचूडश्चन्दयति स्वसंसृष्टं प्रकाशरमाह्लादयतीति चन्द्रो बोध श्चूडायां चूडोपलक्षितमस्तके यस्य स तथोक्तः प्रसिद्धोऽस्तीति शेषः ॥ १३ ॥

एवं चारुचन्द्रावतंसमिति पदस्य तात्पर्यमभिधायेदानीं रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गमिति पदस्य तात्पर्यमभिधातुं अनेन प्रतिजानीते ।

अथ रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गमित्यस्य विवरणम् ।

अथेति । अथ चारुचन्द्रावतंसमिति पदस्य तात्पर्यनिरूपणानन्तरं रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गमिति पदस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः । तदेव श्लोकेनाह ।

योगदीक्षामयान्येव बोधरत्नानि कानि चित् ।
दधाति शंकरोऽतोऽस्य रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गता॥ १४॥

योगदीक्षेति । हे शिष्य योगदीक्षामयानि योगः कूटस्थब्रह्मणोर्भागत्यागलक्षणया विरुद्धांशत्यागेन चिन्मात्ररूपेणैक्यं तस्य दीक्षा संस्कारो वासनेत्यर्थः, तन्मयानि तत्प्रचुराणि कानि चिदनिर्वचनीयानि बोधरत्नान्येव बोधा जीवब्रह्मैक्यविषयाणि ज्ञानान्येव रत्नानि स्वप्रकाशरूपेण रत्नसादृश्याद्रत्नानीव दधाति बिभर्ति अत एव शङ्करस्तैरेव ज्ञानरत्नैः समस्तस्वशरणागतजीवानां शं सुखं करोतीति शङ्करः, अनेन स्वज्ञानप्रदो गुरुरेव परमात्मरूपतया पूज्य इति ध्वनितमतो बोधरत्नधारणादेवाऽस्य

ब्रह्मात्मगुरुशिवस्य रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गता स्वप्रकाशत्वेन रत्नतुल्यबोधैरुज्ज्वलमङ्गं स्वरूपं यस्य स्वप्रकाशेन बोधप्रकाशेन चात्यन्तं प्रकाशस्वरूप इत्यर्थः, तस्य भावस्तत्ताऽस्तीति ज्ञेया ॥१४॥

एवं रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गमिति पदस्य तात्पर्यं निरूप्येदानीं परशुहस्तपदस्य तात्पर्यमभिधातुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ परशुहस्तपदविवरणम् ।

अथेति । अथ रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गमिति पदस्य व्याख्यानानन्तरं परशुहस्तपदस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः-तदेव श्लोकेनाह ।

येन मोहवनं छिन्नं कदाचिन्न प्ररोहति ।
स बोधः परशुस्तीक्ष्णो हस्ते रुद्रस्य वर्त्तते ॥ १५ ॥

येनेति । हे शिष्य येन जीवब्रह्मैक्यविषयेण बोधपरशुना मोहवनं मोहोऽज्ञानं तदेव वनमरण्यं कामादिव्याघ्रनिवासत्वेन भयहेतुत्वादरण्यत्वं मोहस्येति भावः, तच्छिन्नं सन्निकृत्तं सत्कदाचित्कस्मिन्नपि समये कालत्रयेपीत्यर्थः, न प्ररोहति नोत्पद्यते स उक्तलक्षणः परशुः परमभिन्न आत्मनि भेदकारणभूतं मायां तत्कार्यं च शातयति खण्डयतीति परशुस्तीक्ष्णो भेदकारणाज्ञानादिभेदने तीव्रो बोधो ज्ञानमेव ज्ञेयः, स रुद्रस्य रोदयति स्वसम्बद्धं जीवमिति रुवहङ्कारस्तं राति 'नेहनानास्ति किञ्चने'ति श्रुतिदृष्ट्या बाधितत्वात्स्वात्ममात्रत्वेनाङ्गीकरोतीति रुद्रः परमात्मस्वरूपो गुरुस्तस्य हस्ते सांख्ययोगौ निजौ बाहू इत्युक्तत्वात्सांख्याख्यहस्ते वर्त्तते तिष्ठति ॥ १५ ॥

एवं परशुहस्तत्वं व्याख्यायेदानीं मृगहस्तत्वं व्याख्यातुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ मृगहस्तपदविवरणम् ।

अथेति । अथ परशुहस्तत्वव्याख्यानानन्तरं मृगहस्तत्वविवरणं मृगहस्तत्वं यच्छिवस्योक्तं तस्य व्याख्यानं विवरणं क्रियत इति शेषः । तदेवश्लोकेनाह ।

> धर्तुं न शक्यते धीरैर्यो धृतोऽपि पलायते ।
> लीलयैव धृतो हस्ते शम्भुना स मनोमृगः ॥ १६ ॥

धर्त्तुमिति । हे शिष्य धीरैर्ब्रह्मचर्यादिसाधनसम्पन्नैर्विज्ञैः पराभूतावपि मनसः स्थैर्यसम्पादने योगाभ्यासादपराङ्मुखैश्चायं मनोमृगो मृग्यन्ते विषया अनेनेति मृगो मनोरूपो मृगो धर्त्तुं स्वाधीनीकर्त्तुं न शक्यते न समर्थ्यते, किञ्च कदाचिद्यो मनोमृगो धृतोऽपि स्वाधीनीकृतोऽपि पलायते दूराद्दूरं गच्छति स उक्तलक्षणो मनोमृगो मनश्चित्तं तदेव मृगयति विषयानिति मृगो मन एव मृगोऽत्र ग्राह्यः, शम्भुना शम्भवत्यस्माज्जगतो मुमुक्षूणां च स शम्भुस्तेन, एतेन ज्ञानयोगाभ्यां मुमुक्षूणां मुक्तिप्रदः परब्रह्मस्वरूपोगुरुशिवो ग्राह्यः, गुरुर्ब्रह्मे'त्यादिस्मृतेः, 'एष ह्येवानन्दयाती'ति श्रुतेश्च ब्रह्मात्मगुरोः शम्भुत्वं ज्ञेयं, लीलयैव क्रीडयैव हस्ते योगाख्यहस्ते धृतो भृतः स्थिरत्वं सम्पाद्य वशीकृत इत्यर्थः ॥ १६ ॥

एवं मृगहस्तत्वं व्याख्यायेदानीं वरहस्तत्वं व्याचिख्यासुर्गद्येनाह ।

अथ वरहस्तत्वविवरणम् ।

अथेति । अथ मृगहस्तत्वव्याख्यानानन्तरं वरहस्तत्वविवरणं शिवे यद्वरहस्तत्वं प्रोक्तं तस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः । तदेव पद्येनाह ।

वरार्थिभिर्वरेण्याय वृतो यैस्तु वरः स तम् ।
वरं ददाति हस्तेन वरदस्तेन शंकरः ॥ १७ ॥

वरार्थिभिरिति । हे शिष्य यैर्मुमुक्षुभिर्वरार्थिभिर्वरं जीवब्रह्मैक्यभावलक्षणं मोक्षमर्थयन्त इच्छन्ति ते तथोक्तास्तैर्मोक्षस्यैव धर्माद्यर्थेषु श्रेष्ठत्वाद्वरेण्याय वरेण्यं सर्वजनैः प्रार्थनीयं ब्रह्मसुखं तत्प्राप्तुं वृतो याचितः सेवितो वा यः शिवः स तूक्तलक्षणो ब्रह्मरूपो गुरुरेव तं वरं ब्रह्मभावलक्षणं श्रेष्ठमर्थं हस्तेन वेदान्ताविरुद्धसांख्यहस्तेन ददात्यर्पयति स्वात्मन्येवासङ्गत्वादिलक्षणप्रदर्शनेन ब्रह्मभावप्राकत्वान्मोक्षं ददातीत्यर्थः, तेन कारणेन वरदो वरं मोक्षं ददातीति वरदोऽत एव शङ्करः समस्तस्वशरणागतसुखकरो ऽस्तीति ज्ञेयः ॥ १७ ॥

एवं वरदहस्तत्वं व्याख्यायेदानीमभीतिहस्तत्वं व्याख्यातुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथाऽभीतिहस्तत्वविवरणम् ।

अथेति । अथ वरहस्तत्वविवरणानन्तरमभीतिहस्तत्वविवरणमभीतिहस्तमिति पदस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः । तदेव पद्येनाह ।

मृत्योर्बिभेति ब्रह्मापि मृत्युरेव भयं महत् ।
तस्मादमृत्युरभयं हस्ते मृत्युंजयस्य तत् ॥ १८ ॥

मृत्योरिति । हे शिष्य ब्रह्मापि स्वयम्भूरपि किम्पुनरितर इत्यपिशब्देन सूचितं, मृत्योर्मरणाद्बिभेति भीतिं प्राप्नोति अतो महदुत्कृष्टं भयं भीतिर्मृत्युरेव मरणमेवास्ति तस्माद्धेतोरमृत्युर्न विद्यते मृत्युर्मरणं यत्र साऽमृत्युर्मोक्षोऽभयं भयं मरणं नास्ति यस्मिन्तदस्ति तदभयाख्यं पदं मोक्षरूपं मृत्युज-

यस्य मृत्युर्मरणं जयति स्ववशं सम्पादयतीति मृत्युञ्जयोऽब्र-ह्माऽभिन्नप्रत्यगात्मरूपो गुरुस्तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वाद्वशीकृतमृत्योरिति भावः, हस्ते योगाख्ये करे वर्त्तते मृत्युरूपद्वैताप्रतीतिस्तु योग एववर्त्तत इति भावः ॥ १८ ॥

एवं परशुमृगवराभीतिहस्तमिति पदं चतुर्भिः श्लोकैर्व्याख्यायेदानीं प्रसन्नमिति पदं व्याख्यातुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ प्रसन्नमित्यस्य विवरणम् ।

अथेति । अथ परशुमृगवराभीतिहस्तमितिव्याख्यानानन्तरं प्रसन्नमित्यस्य प्रसन्नमिति पदस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः । तदेव श्लोकेनाह ।

सिद्धिमेकामपि प्राप्य कश्चिदन्तः प्रसीदति ।
निधानं सर्वसिद्धीनां प्रसन्नः सर्वदा हरः ॥ १९ ॥

सिद्धिमिति । हे शिष्य कश्चित्कोपि जीव एकामाकाशग-मनादिषु गौणसिद्धिषु अणिमादिषु प्रधानसिद्धिषु वा काञ्चनैकां सिद्धिं विभूतिं प्राप्योपलभ्याऽन्तरन्तःकरणे प्रसीदति प्रसन्नो भवति तर्हि सर्वसिद्धीनां सर्वाः समस्ता याः सिद्धयो विभूतयस्तासां निधानं निधीयन्ते स्थाप्यन्तेऽस्मिन्सिद्धय इति निधानमाधारः शिवोऽतः सुखरूपः प्रत्यगभिन्नब्रह्मगुरुरस्ति अतः सर्वदा सर्वकालं प्रसन्नः सुखरूपोऽस्ति अतो मुक्त्यादिसर्वसिद्धिप्रदो गुरुरेव प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूप इत्यर्थः ॥१९॥

एवं प्रसन्नमिति पदं व्याख्यायेदानीं पद्मासीनमिति पदं व्याख्यातुं पद्येन प्रतिजानीते ।

अथ पद्मासीनमित्यस्य विवरणम् ।

अथेति । अथ प्रसन्नमिति पदविवरणानन्तरं पद्मासीनमि-

त्यस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः । तदेव पद्येनाह ।

सतां हृदयपद्मेषु यदासीनः सदाशिवः ।
अत एव हि वेदेषु पद्मासीन इतीरितः ॥ २० ॥

सतामिति । हे शिष्य यद्यस्मात्कारणाच्छिवो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगानन्दरूपो गुरुः सतामात्मसाक्षात्कारवताम्, 'अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुरि'तिश्रुतेः, हृदयपद्मेषु हृदयान्यन्तःकरणान्येव पद्मानि कमलानीव तेषु, यद्वा हरति सर्वं द्वैतमिति हृत्सर्वद्वैतनिषेधः—'अथात आदेशो नेति नेति, नेह नानास्ति किञ्चने'त्यादिश्रुतिकृतस्तमयते प्रकाशयतीति हृदयं समस्तजगदत्यन्ताभावप्रकाशकं चैतन्यं तदेव पद्मानि पद्यते गम्यते श्रवणादिसाधनैः प्राप्यत इति पद्ब्रह्माभिन्नं प्रत्यगात्मचैतन्यं माति साक्षात्करोतीति पद्मं जीवब्रह्मैक्यविषयो बोध आदरे बहुवचनं तेषु तत्रैव सर्वदा प्रतीतेरासीनः स्थितोऽत एवास्मादेव कारणाद्वेदेषु श्रुतिषु 'हृत्पुण्डरीकं विरजं विशुद्धमि'त्यादिषु हि प्रसिद्धमेतद्विद्वत्स्वपि पद्मासीनः पद्मे सतां हृदयकमले उक्तविधजीवब्रह्मैक्यविषयकबोधे वाऽऽसीनः स्थित इत्येवमीरितः कथित इति निश्चेतव्यम् ॥ २० ॥

एवं पद्मासीनामिति पदं व्याख्यायेदानीं समन्तात्स्तुतममरगणैरिति पदत्रयं व्याख्यातुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ समन्तात्स्तुतममरगणैरित्यस्य विवरणम् ।

अथेति । अथ पद्मासीनमिति पदव्याख्यानन्तरं समन्तात्स्तुतममरगणैरित्येवं यत्पदत्रयं तस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः । तदेव श्लोकेनाह ।

स्तुवन्ति देवान्मनुजास्ते देवा देवनायकान् ।

देवदेवो महादेवः स्तूयते देवनायकैः ॥ २१ ॥

स्तुवन्तीति । मनुजा मनुष्या देवान्मरुत्प्रभृत्यमरान् स्तुवन्ति प्रशंसन्ति ते मनुष्यैः स्तुता देवा मरुत्प्रभृत्यमरा देवनायकान्देवानां मरुदाद्यमराणां ये नायका ईश्वरा इन्द्रब्रह्मादयस्तान्स्तुवन्ति प्रशंसन्ति देवदेवो देवानां मरुत्प्रभृत्यमराणां तदीश्वराणामिन्द्रब्रह्मादीनां देवः प्रकाशात्मस्वरूपत्वात्प्रकाशकः प्रत्यगभिन्नब्रह्मचैतन्यरूपो गुरुरत एव महादेवो महानपरिच्छिन्नात्मस्वरूपो यो देवश्चिन्मात्रस्वरूपः स्वयंप्रकाशः स देवनायकैर्देवानां मरुदाद्यमराणां ये नायका ईश्वरा इन्द्रब्रह्माद्यास्तैः स्तूयते प्रशस्यते सर्वदेवानामात्मत्वात्सर्वदेवैः शिव एव स्तुत्य इति भावः ॥ २१ ॥

एवं समन्तात्स्तुतममरगणैरिति पदत्रयं व्याख्यायेदानीं व्याघ्रकृतिं वसानमिति पदद्वयं व्याख्यातुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ व्याघ्रकृत्तिं वसानमित्यस्य विवरणम् ।

अथेति । अथ समन्तात्स्तुतममरगणैरिति पदत्रयव्याख्यानानन्तरं व्याघ्रकृत्तिं वसानमिति पदद्वयस्य व्याघ्रकृत्तिं वसानमित्येवं पदयोर्यद्द्वयं युग्मं तस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः । तदेव श्लोकेनाह ।

शङ्करेण किरातेन मोहव्याघ्रो निपातितः ।
कटौ कृत्तिस्वरूपेण पश्य तस्य निदर्शनम् ॥ २२ ॥

शङ्करेणेति । हे शिष्य शङ्करेण शं सुखं करोतीति शङ्करः सकलजगदानन्दकरः परमात्माभिन्नः प्रत्यगात्मा तेन—'एष ह्येवानन्दयाती'ति श्रुतेः किरातेन वक्ष्यमाणलक्षणव्याघ्रघातकत्वेन किरातेन व्याधभूतेन, यद्वा किरति स्वात्मसुखसाक्षा-

त्कारूपं धर्मं वर्षतीति किरो धर्ममेघाख्यः समाधिस्तमात-नोति विस्तारयतीति किरातः स्वात्मसाक्षात्कारसाधनभूतो जीवब्रह्मैक्यविषयो बोधस्तदुपदेशेन कृत्वा धर्ममेघाख्यसमाधिविस्तारको गुरुरूपः परमात्मा तेन स्वरूपेण मोहव्याघ्रो मोहयति विस्मारयतीति स्वात्मानं स मोह एव दुःखदत्वाद्भीतिहेतुत्वाच्च व्याघ्रः शार्दूल इव स मोहव्याघ्रो निपातितो घातित इति निश्चेतव्यम्, इत्थं कुतो निश्चेतव्यमित्यत आह कटाविति ।

तस्योक्तस्य मोहव्याघ्रघातस्य निदर्शनं चिह्नं कटौ कटति आवृणोति स्वात्मानमिति कटिरहङ्कारस्तस्मिन्न त्वात्मनि कृत्तिस्वरूपेण कृत्तिश्चर्म तदिव स्वसम्बद्धव्याघ्रसूचकं यथा तथा स्वकारणमोहसूचकं बाधितं देहद्वयसहितं चिदाभासरूपं कृत्तिसादृश्यादत्र कृत्तिपदेन ग्राह्यं, यद्वा कृन्तति भिनत्ति स्वात्मानमिति व्युत्पत्याऽऽत्मनि भेदप्रतीतिहेतुर्देहद्वयसहितश्चिदाभासो मोहव्याघ्रस्य बाधितत्वेन चर्मेवावशिष्टोऽत्र ग्राह्यः, मैव स्वरूपं यस्य तेन पश्यावलोकय तेनैव चिह्नेन मोहव्याघ्रो घातितः स्वात्मशिवगुरुणेति निश्चेतव्यमिति भावः ॥ २२ ॥

एवं व्याघ्रकृत्तिं वसानमिति पदद्वयं व्याख्यायेदानीं विश्वाद्यं विश्ववन्द्यमिति पदद्वयं व्याख्यातुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ विश्वाद्यं विश्ववन्द्यमित्यस्य विवरणम् ।

अथेति । अथ व्याघ्रकृत्तिं वसानमिति पदद्वयव्याख्यानानन्तरं विश्वाद्यं विश्ववन्द्यमित्यनयोर्व्याख्यानं विवरणं क्रियत इति शेषः । तदेव गद्येनाह ।

विश्वकृद्विश्वरूपोऽसौ विश्वहृद्विश्वपालकः ।

विश्वाद्यो विश्ववन्द्यश्च विश्वेशो गिरिजापतिः ॥२३॥

विश्वकृदिति। हे शिष्य असौ शिवः प्रत्यगभिन्नः परमात्मा विश्वकृद्विश्वं जगत्करोति उत्पादयतीति विश्वकृत्समस्तजगत्कर्तुरन्तर्यामिणस्तदाधारभूतचिदखण्डैकरसात्पृथगसत्त्वात्, किञ्च विश्वरूपो विश्वं जगदेव रूपमाकारो यस्य, यद्वा विश्वं जगद्रूप्यते प्रकाश्यऽतेनेनेति विश्वरूपो जगत्प्रकाशकः, तथा विश्वहृद्विश्वं समस्तं जगन्मायातत्कार्यरूपं हरति विनाशयतीति स तथोक्तो जगत्प्रलयकर्तुरहङ्कारस्य तदधिष्ठातृ रुद्रस्य च प्रत्यगभिन्नब्रह्मणः पृथगसत्त्वात्तथा विश्वपालको विश्वस्य जगतः पालको रक्षकः स्वसत्ताचितिसुखार्पणेन प्रसिद्धजगत्पालकस्याऽपि विष्णोस्ततः पृथगसत्त्वादपि तथा विश्वेशो विश्वस्य जगत ईशो नियन्ता तस्यापि ततः पृथगसत्त्वाच्च गिरिजापतिर्गिरति विनश्यति तत्त्वज्ञानादिति गिरिर्मोहस्तत्कार्यरूपो विक्षेपश्च तस्माज्जातोत्पन्ना गिरिजाऽहं ब्रह्मास्मीति प्रमा वृत्तिस्तस्याः पतिः पालकस्तं विना तस्या जीवनासिद्धेः प्रसिद्धं च वृत्तेर्विषयाधिष्ठानयोरधीनं जीवनमत एवंभूतत्वाद्विश्वाद्यो विश्वस्य जगत आद्य आदौ भवः समस्तजगत्कारणमित्यर्थः, अत एव विश्ववन्द्यश्च विश्वस्य जगतो वन्द्यो वन्दनार्होऽपि-अस्तीति निश्चेतव्यम् ॥ २३ ॥

एवं विश्ववन्द्यमिति पदे व्याख्यायेदानीं निखिलभयहरमिति व्याख्यातुं गद्येन प्रतिजानीते।

अथ निखिलभयहरमित्यस्य विवरणम्।

अथेति। अथ विश्वाद्यं विश्ववन्द्यमिति पदव्याख्यानानन्तरं निखिलभयहरमित्येतस्य निखिलभयहरमिति पदस्य

विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः । तदेव श्लोकेनाह ।

श्रुतिर्भयमिति प्राह 'द्वितीयाद्वै भयं भवेत्' ।
हरो हरति भक्तानां मुक्तिदो निखिलं भयम् ॥२४॥

श्रुतिरिति । हे शिष्य 'द्वितीयाद्वै भयं भवेद्वि'तीयं द्वैतं तस्माद्धेतोर्भयं भीतिर्भवेत्स्याद्वै इति निश्चय इत्येवं श्रुतिर्वेदो भयं भयकारणं द्वैतं प्राहोक्तवान्, किञ्च मुक्तिदो मुक्तिं मोक्षं ददातीति मुक्तिदोऽद्वैतस्वरूपमुक्तिप्रद इत्यर्थः, अत एव हरो हरति सर्वं द्वैतमिति हरः समस्तभक्तक्लेशनिवारक इत्यर्थः, प्रत्यगभिन्नब्रह्मस्वरूपो गुरुर्भक्तानां स्वमेवकानां मुमुक्षूणामित्यर्थः, निखिलं समस्तं भयं भयकारणं द्वैतं हरति विनाशयति ॥२४॥

एवं निखिलभयहरमितिपदं व्याख्यायेदानीं पञ्चवक्त्रमिति पदं व्याख्यातुं ग्रन्थः प्रतिजानीते ।

अथ पञ्चवक्त्रमित्यस्य विवरणम् ।

अथेति । अथ निखिलभयहरमिति पदव्याख्यानानन्तरं पञ्चवक्त्रमिति पदस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः, । तदेव पद्येनाह ।

ध्यायन्ति भक्ताः सर्वत्र सर्वेषामपि सन्मुखः ।
उन्मुखो विमुखानां यस्तस्य सा पञ्चवक्त्रता ॥ २५ ।

ध्यायन्तीति । हे शिष्य भक्ताः सेवका मुमुक्षव इत्यर्थः, सर्वत्र चतुर्दिक्षु स्थिताः सन्तो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुं ध्यायन्ति चिन्तयन्ति तेषां स्वचिन्तकानां सर्वेषामपि समस्तानामपि यः प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरुः सन्मुखः प्रत्यक्षत्वेन प्रतीयमानो भवति, किञ्च विमुखानां स्वस्मिन्पराङ्मुखानां च

उक्तलक्षणः परमात्मशिवगुरुरुन्मुखः पराङ्मुखो भवति सा सर्वपदवाच्यचतुर्दिक्स्थभक्तसान्मुख्येन चतुर्मुखता पराङ्मुखेषु च पराङ्मुखता, एवंप्रकारा तस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोः पञ्चवक्त्रता पञ्चसङ्ख्यमुखवत्त्वं भवतीति ज्ञेया ॥ २५ ॥

एवं पञ्चवक्त्रमिति पदं व्याख्यायेदानीं त्रिनेत्रमिति पदं व्याख्यातुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ त्रिनेत्रमित्यस्य विवरणम् ।

अथेति । अथ पञ्चवक्त्रमितिपदव्याख्यानानन्तरं त्रिनेत्रमित्यस्य त्रिनेत्रमितिपदस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः। तदेव पद्येनाह ।

कर्मोपास्ती उभे नेत्रे ज्ञानं नेत्रं तृतीयकम् ।
ललाटे राजते यस्य त्रिनेत्रस्तेन शङ्करः ॥ २६ ॥

कर्मोपास्ती इति । हे शिष्य प्रत्यगभिन्नपरात्मशिवगुरुं विना निर्वाहाभावात्तस्यैव कर्मोपास्ती कर्मज्ञानमुपासनाज्ञानं चेत्येते उभे द्वे नेत्रे नयने स्तस्तृतीयकं तृतीयं नेत्रं नयनं ज्ञानं ज्ञायते साक्षात्क्रियते ब्रह्माऽनेनेति ज्ञानं जीवब्रह्मैक्यविषयको बोधो ज्ञेयं, पितृलोकदेवलोकमोक्षप्रापकत्वादेतेषां नेत्रत्वमिति भावः, तत्तृतीयं ज्ञाननेत्रं यस्य प्रत्यगात्मशिवगुरोर्ललाटे भालवदेकदेशे यस्मात्कारणाद्राजते प्रकाशते तेन कारणेन शङ्करः सकलजगदानन्दकरः परमात्मगुरुस्त्रिनेत्रस्त्रीणि नेत्राणि नयनानि यस्य स तथोक्तोऽस्ति कर्मोपासनज्ञानाधिकारिणां तत्तत्फलप्रापकत्वात्कर्मोपासनज्ञानानां नेत्रत्वं तेषां चाधेयानामाधारत्वाच्छिवगुरोश्च संबन्धित्वं ज्ञेयमिति भावः ॥ २६ ॥

एवं ध्यानश्लोकं व्याख्यायेदानीं तत्प्रसङ्गादेव तदुपयोगितया

चोपकरणानां विचारं कर्तुमस्यां पूजायां तद्व्याख्यानं निरूपयितुं पूर्वोक्तस्योत्तरवक्ष्यमाणस्य चासङ्करायोपसंहरति गद्येन ।

इति ध्यानम् ।

इतीति । ध्यानविवरणं ध्यानस्य ध्यानप्रतिपादकश्लोकस्य विवरणं व्याख्यानमिति एवं कथितम्, एवं ध्यानश्लोकं व्याख्यायेदानीमुपकरणानां विचारं निरूपयितुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथोपकरणविचारः ।

अथेति । अथ ध्यानव्याख्यानानन्तरमुपकरणविचार उपकरणानामुपाङ्गानां विचारो विवेको ध्यानोपकारकाङ्गानां विवेक इत्यर्थः, क्रियत इति शेषः । तेषु प्रथमं शुद्धस्फटिकसङ्काशतां व्याख्यातुं गद्येन प्रतिजानीते ।

तत्रादौ शुद्धस्फटिकसङ्काशताविचारः ।

तत्रेति । तत्र प्रतिज्ञात उपकरणविचार आदौ प्रथमं शुद्धस्फटिकसङ्काशताविचारः शुद्धो निर्मलो यः स्फटिकः स्फटिकनामाश्मा तेन सङ्काशता सादृश्यं यच्छिवे निरूपितं तस्य विचारो विवेकः क्रियत इति शेषः । तामेव शुद्धस्फटिकसङ्काशतां विचारयन्गद्येनाह ।

निर्मले सर्वमेवेदं यदस्मिन्प्रतिबिम्बति ।
शुद्धस्फटिकसङ्काशो नीरागः सोऽयमीश्वरः ॥२७॥

निर्मल इति । हे शिष्य यद्यस्मात्कारणान्निर्मले निर्गतं माया तत्कार्यजगद्रूपं मलं यस्मात्तत्तथोक्तं तस्मिन्नस्मिन्स्वयं प्रकाशत्वेन सदैवापरोक्षरूपे प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरौ सर्वमेव समस्तमपीदं जगत्प्रतिबिम्बति जीवा ईश्वरश्च ताभ्यां सहितं

प्रत्यगात्मशिवगुरावाभाति इत्यर्थः, स जगत्प्रतिबिम्बत्वानर्यं स्वयं प्रकाशत्वेन नित्यापरोक्षरूपः प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरुर्नीरागः परिमार्थिकरागशून्योऽत एवेश्वर उक्तलक्षणैश्वर्यसंपन्नोऽस्ति अतः शुद्धो निर्मलो यः स्फटिक एतन्नामाश्मा तेन सङ्काशः सदृशो ज्ञेयः, यथा स्फटिकाश्मनि नीलपीतादिरागप्रतिबिम्बत्वेऽपि प्रतीयमाने सति वस्तुतो रञ्जनारहित एव तिष्ठति तद्वत्प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरुरपि जगत्प्रतिबिम्बत्वानिव प्रतीयमानोऽपि वस्तुनस्तद्रहित एव विद्वद्भिरनुभूयतेऽतः स्फटिकसङ्काशत्वं प्रतिपाद्यत इति भावः ॥ २७ ॥

एवं शुद्धस्फटिकसङ्काशत्वं विचार्येदानीं कर्पूरगौरतां व्याचिख्यासुर्मन्थेन प्रतिजानीते ।

अथ कर्पूरगौरताविचारः ।

अथेति । अथ शुद्धस्फटिकसङ्काशत्वविचारानन्तरं कर्पूरगौरताविचारः शिवे कर्पूरगौरता या निरूपिता तस्या विचारो विवेकः क्रियत इति शेषः । तदेव पद्येनाह ।

यद्वासनाप्रसादेन सर्वा दुर्वासना गता ।
स्वभावशीतला सेयं शिवे कर्पूरगौरता ॥ २८ ॥

यद्वासनेति । हे शिष्य यद्वासनाप्रसादेन यस्य शिवस्य सम्बन्धिनी या वासना भावना तस्याः प्रसादः प्रसन्नतोत्पत्तिरित्यर्थः, तेन कृत्वा सर्वा समस्ता दुर्वासना दुष्टा स्वसंस्पृष्टजीवानां दुःखदात्री या वासना संस्कारः समस्तजगद्विषयिणी जीवानां बन्धकारणभूता वासनेति भावः, गता निवृत्ता भवति सैकलक्षणा स्वात्मशिवविषयिणी वासनेयं विद्वत्सु प्रत्यक्षाऽनुभूयमाना स्वभावशीतला स्वभावेनाकृत्रिमरूपेण शीतला

तापत्रयनिवर्तयित्र्यस्ति, लोकेपि कर्पूरे गौरता शीतलता चाभिन्नाऽनुभूयते तथात्र प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरुविषयवासनायामपि तापत्रयनिवर्तकत्वेन शीतलत्वं शुद्धत्वेन गौरत्वं चाभिन्नमनुभूयतेऽत इयमेव कर्पूरगौरता कर्पूरस्य गौरतेव गौरता ज्ञेया शिवे प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरौ विषये ॥ २८ ॥

एवं कर्पूरगौरतां विचार्येदानीं दिगम्बरतां विचारयितुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ दिगम्बरताविचारः ।

अथेति । अथ कर्पूरगौरताविचारणानन्तरं दिगम्बरताविचारः शास्त्रे लोके च या दिगम्बरतोच्यते तस्या विचारो विवेकः क्रियत इति शेषः । तमेव विचारं गद्येनाह ।

निरावरणविज्ञानस्वरूपो हि स्वयं हरः ।
स्वैरं चरति संसारे तेन प्रोक्तो दिगम्बरः ॥ २९ ॥

निरावरणेति । हे शिष्य हि यस्मात्कारणाद्धरो हरति सर्वं द्वैतमिति हरः प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरुः स्वयं स्वतो निरावरणचैतन्यस्वरूपो निर्गतं निवृत्तमावरणं ब्रह्मात्मा न भाति नास्तीत्येवंरूपव्यवहारकारणं कारणाविद्यासहितं यस्मात्तथोक्तं यच्चैतन्यं चिन्मात्रं तदेव स्वमसाधारणं रूपं यस्येति स तथोक्तोऽस्ति, किञ्च स तथाविधोपि संसारे समष्टिव्यष्टिदेहत्रयरूपे प्रपञ्चे स्वैरं स्वेच्छं यथा भवति तथा चरति वर्तते विधिनिषेधातीतः सन्संसारे तिष्ठतीति भावः, तेन हेतुना दिगम्बरो निरावरणत्वान्नग्नः प्रोक्तस्तदेतादृशं दिगम्बरत्वं मूढजनैर्नग्नत्वेन प्रतिपाद्यत इति भावः ॥ २९ ॥

एवं दिगम्बरत्वं विचार्येदानीं भस्मोद्धूलनं व्याख्यातुं

गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ भस्मोद्धूलनविचारः ।

अथेति । अथ दिगम्बरत्वविचारानन्तरं भस्मोद्धूलनविचारो भस्मनो विभूतेर्यदुद्धूलनं लेपनं लोके लौकिकशास्त्रे च शिवे प्रतिपाद्यते तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तदेव पद्येनाह ।

> ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते किल ।
> तेनैव भस्मना गात्रमुद्धूलयति धूर्जटिः ॥ ३० ॥

ज्ञानाग्निरिति । हे शिष्य ज्ञानाग्निर्ज्ञानं जीवब्रह्मैक्यविषयं महावाक्यजन्यमपरोक्षं तदेव सकलकर्मदाहकत्वादग्निरिव स यस्य प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरोः समष्टिव्यष्टिदेहद्वयसहितचिदाभासेऽहंप्रतीत्या कृतानि यानि सर्वकर्माणि सञ्चितप्रारब्धक्रियमाणाख्यानि क्रियापरपर्यायाणि भस्मसाद्भस्मरूपाणि कुरुते करोति किलेति निश्चये एवं निश्चते श्रुतिषु 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणी'ति श्रुतेः, तेनैव तादृशेनैव भस्मना बाधितसर्वकर्मणामकिञ्चित्करत्वाद्भस्मसादृश्यं न त्वन्येनेत्यर्थः, गात्रं गा बुद्धीन्द्रियाणि बुद्धीश्च त्रायते पालयतीति गात्रं सच्चिदानन्दं ब्रह्म प्रत्यगभिन्नमुद्धूलयति मलिनं लोकदृष्टौ दर्शयति बाधितसर्वकर्मणां प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिव एवाधिष्ठानाधिष्ठेयत्वेन लोकदृष्टौ प्रतीयमानतैव भस्मोद्धूलनत्वेनोपचर्यत इति भावः, अतः शिवगुरुर्धूर्जटिर्धूम्रवर्णा जटा यस्य स तथोक्तः, अत्र वेदान्तसाङ्ख्ययोर्गाख्या जटा ग्राह्याः ॥ ३० ॥

एवं भस्म विचार्येदानीं तादृशभस्मनः शिवस्य च मूढदृष्टौ प्रतीयमानं भेदं निरस्यति ।

भासते भिन्नभावानामपि भेदो न भस्मनि ।
स्वस्वभावस्वभावेन भस्म भर्गस्य वल्लभम् ॥ ३१ ॥

भासतेति । हे शिष्य भिन्नभावानां भिन्नोऽन्योन्यस्माद्व्यावृत्तो भावोऽन्तःकरणं सत्ता वा येषां तेषां भेदः प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरोः सकाशात्पृथक्त्वं बाधितकर्मकर्तृरूपप्रपञ्चविभूतौ यद्यपि भासते प्रतीयते तथापि सभेदः प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोः सकाशाद्भस्मनि बाधितकर्त्रादिप्रपञ्चरूपविभूतौ न नास्ति, कुत इत्यत आह स्वस्वभावेति, भर्गस्य भर्जति संसारबीजं दहतीति भर्गः प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरुस्तस्य स्वस्वभावस्वभावेन स्वस्यात्मनो यः स्वभावो धर्मो जगद्बीजभर्जकरूपः स इव स्वभावो धर्मो यस्य भस्मनस्तेन कारणेन भस्मोक्तलक्षणा विभूतिरबाधरूपत्वाद्वल्लभं प्रियमस्ति, अत आत्मशिवस्य बाधितकर्मरूपभस्मनश्च न भेद आत्मत्वेनैव प्रियत्वस्योपलभ्यमानत्वादिति भावः ॥ ३१ ॥

एवं भस्मोद्धूलनतत्त्वं विचार्येदानीं शिवे या चन्द्रचूडतोच्यते लोके शास्त्रे च तां विचारयितुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ चन्द्रचूडताविचारः ।

अथेति । अथ भस्मोद्धूलनविचारानन्तरं चन्द्रचूडताविचारः शिवे या चन्द्रचूडता निरूपिता तस्या विचारो विवेकः क्रियत इति शेषः, तमेव पद्येनाह ।

नश्यन्त्यस्य कलाः सर्वाः सा कला नैव नश्यति ।
याऽर्पिता शङ्करे भक्त्या चन्द्रचूडस्तया हरः ॥ ३२ ॥

नश्यन्तीति । हे शिष्य अस्यान्तःकरणोपहितचैतन्यस्य च-

न्द्रस्य सर्वाः समस्ताः कला अवयवा नश्यन्ति नष्टा भवन्ति प-ञ्चज्ञानेन्द्रियपञ्चकर्मेन्द्रियपञ्चप्राणमनोरूपाः षोडश कला ज्ञेयाः, तद्वत्त्वेन पुरुषस्य चन्द्रसादृश्याच्चन्द्रत्वं चेति भावः, किञ्च सोक्त-लक्षणकलासु मध्ये काप्येका नैव नश्यति नैव नष्टा भवति सा केत्यपेक्षायां तां दर्शयति येति, चिदाभासरूपचन्द्रेण भक्त्या प्र-त्यगभिन्नपरमशिवगुरुविषयकप्रेम्णा शङ्करे सकलजगदानन्द-करे प्रत्यगभिन्नपरमात्मविशगुरौ या कला कापि अर्पिता तदा-कारत्वेन संपादिता सेति योज्यम्, अतः शिवाकाराकारितायाश्चि-त्तवृत्तेः शिवस्वरूपत्वेनाविनाशात्तया प्रत्यगभिन्नपरमात्माकारवृ-त्त्यैव हरो हरति सर्वं द्वैतामितिहरः सर्वद्वैतहरणशीलः प्रत्यभिन्नः परमात्मा चन्द्रचूडश्चन्द्रश्चन्द्रकला चूडायां शिखायामिवैकदेशे यस्यास्ति स तथाविध उक्तो लोके शास्त्रेचेति ज्ञेयम् ॥ ३२ ॥

एवं चन्द्रचूडतां विचार्येदानीं जटाजूटं विचारयिष्यन्गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ जटाजूटविचारः ।

अथेति। अथ चन्द्रचूडताविचारानन्तरं जटाजूटविचारः शि-वस्य यो जटाजूटो लोके शास्त्रे च प्रतिपाद्यते तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः। तदेव पद्येनाह ।

विश्रामोऽयं मुनीन्द्राणां पुरातनवटो हरः ।
वेदान्तसाङ्ख्ययोगाख्यास्तिस्रस्तज्जटयः स्मृताः ॥ ३३ ॥

विश्राम इति । हे शिष्य अयं स्वयंप्रकाशत्वेन नित्यापरो-क्षः प्रत्यगभिन्नः परमात्मा हरो हरति सर्वं द्वैतमिति हरो गुरु-र्मुनीन्द्राणां मुनीनां ज्ञानिनां य इन्द्रा श्रेष्ठाः पञ्चम्यादिभूमिषु स्थितास्तेषां विश्रामो विश्रम्यतेऽस्मिन्निति विश्रामोऽधि-

करणे घञ् 'हलश्चे'ति सूत्रेण, आवासस्थानमित्यर्थः, अतः पुरातनवटोऽनादिकालस्थितो वट इव स ज्ञेयः, किञ्च वेदान्तसाङ्ख्ययोगाख्या वेदान्तो वेदान्तशास्त्रं साङ्ख्यं च साङ्ख्यनामकं शास्त्रं योगो योगशास्त्रमेता आख्या आह्वा यासां तास्तथोक्तास्तिस्रस्त्रिसंख्यास्तज्जटयस्तस्य प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरोर्जटयो जटा इव तदलङ्कारत्वाज्ज्ञेयाः ॥ ३३ ॥

एवं जटाजूटं विचार्येदानीं गङ्गाधरत्वं विचारयन्नग्रेन प्रतिजानीते ।

अथ गङ्गाधरत्वविचारः ।

अथेति । अथ जटाजूटविचारानन्तरं गङ्गाधरत्वविचारो गङ्गाधरत्वं यच्छिवस्योक्तं तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तदेव पद्येनाह ।

ब्रह्मलोका च या गङ्गा सुषुम्णा शीतलद्रवा ।
मस्तके राजते यस्य तेन गङ्गाधरो हरः ॥ ३४ ॥

ब्रह्मलोका चेति । हे शिष्य या विद्वत्प्रसिद्धा ब्रह्मलोका ब्रह्म - देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु तस्य लोका प्रकाशिकाऽहंब्रह्मास्मीति प्रमारूपा वृत्तिः सैव शीतलद्रवा शीतलस्तापत्रयनिवर्त्तको द्रव आनन्दरूपो रसो यस्याः सा तथोक्ताऽत एव सन्ततगमनवत्त्वाच्छीतलद्रवत्वेन च गङ्गासादृश्याद्गङ्गेव सुषुम्णा च सुषुम्णा नाडी च तादृशविशेषणविशिष्टत्वेन गङ्गासादृश्याद्गङ्गेव यस्य प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरोर्मस्तके मस्तक इवैकदेश उच्चस्थाने च सर्वादरविषयत्वाद्राजते प्रकाशते तेन हेतुना हरो हरति सर्वं द्वैतमिति हरः सर्वद्वैतबाधावधित्वेन प्रकाशमानः प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरुर्गङ्गाधरो गङ्गाया अहं-

ब्रह्मास्मीति प्रमारूपवृत्तेः सुषुम्णानाड्याश्च धरो धारकोऽस्तीति लोके शास्त्रे च प्रतिपाद्यत इति भावः ॥ ३४ ॥

एवं गङ्गाधरत्वं निर्णीयेदानीं त्रिनेत्रतां विचारयिष्यन्गद्येनाह।

अथ त्रिनेत्रताविचारः।

अथेति। अथ गङ्गाधरत्वविचारानन्तरं त्रिनेत्रताविचारः शिवस्य या त्रिनेत्रता प्रतिपादिता तस्या विचारः क्रियत इति शेषः। तमेव पद्येनाह।

आप्यायनस्तमोहन्ता विद्यया दोषदाहकृत्।
सोमसूर्याग्निनयनस्त्रिनेत्रस्तेन शङ्करः ॥ ३५ ॥

आप्यायन इति। हे शिष्य आप्यायनः आप्याययति तर्पयति जगत्स्वानन्ददानेनेति स तथोक्त आप्यायन आनन्दोऽतः स सोम इव, किञ्च तमोहन्ता तमसोऽज्ञानस्य हन्ता नाशकोऽज्ञानतमसो नाशयित्री चित्ताऽत्र ग्राह्या, अतः सा सूर्य इव, किञ्च विद्यया दोषदाहकृद्विद्यया ज्ञानरूपवृत्त्या दोषदाहकृद्दोषा रागादयस्तेषां दाहो दहनं तस्य कृत्कर्त्ता तेन धर्मेणाग्निसादृश्यादग्निरिव सः, अत एव सोमसूर्याग्निनयन उक्तविधसोमसूर्याग्निनयनोऽस्ति तेनोक्तविधसोमसूर्याग्निनयनवत्त्वेन शङ्करः समस्तजगत्सुखकारकस्त्रिनेत्रस्त्रिनेत्रत्वेन लोके शास्त्रे च प्रतिपादितो न तु लोकप्रसिद्धमत्र सोमसूर्याग्निनयनवत्त्वं ललाटस्थिताग्निनेत्रेण वा त्रिनेत्रत्वं ग्राह्यमिति भावः ॥ ३५ ॥

एवं त्रिनेत्रत्वं विचार्येदानीं नीलकण्ठत्वं विचारयितुं गद्येन प्रतिजानीते।

अथ नीलकण्ठताविचारः।

अथेति। अथ त्रिनेत्रताविचारानन्तरं नीलकण्ठताविचारः

शिवस्य या नीलकण्ठता प्रतिपाद्यते तस्या विचारो निर्णयः क्रियते इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

कण्ठे ब्रह्माण्डनभसां गिलितानामनेकधा ।
छाया स्फटिकसङ्काशे नीलकण्ठत्वकारणम् ॥ ३६ ॥

कण्ठ इति । हे शिष्य स्फटिकसंकाशे स्फटिकनामाश्मा यथा नीलपीतादिद्रव्यसामीप्येन तत्प्रतिबिम्बवत्त्वेन नीलपीतादिरूपः प्रतीयमानोपि वस्तुतस्तु शुद्ध एव तेनानेन धर्मेण तुल्यः शिवः प्रत्यगभिन्नः परमात्मा जगत्तत्कारणमायासन्निधानेन शबलः प्रतीयमानोपि वस्तुतश्चेत्यरहितचिन्मात्ररूपत्वाच्छुद्ध एवातः स्फटिकतुल्ये तस्मिन्नेवैकदेशे सर्वब्रह्माण्डानां स्थितेः कण्ठ एकदेशे गिलितानां निगीर्णानां ब्रह्माण्डनभसां ब्रह्माण्डेषु जगत्सु यानि लोकदृष्ट्या प्रतीयमानानि भ्रान्त्या नीलान्याकाशानि तेषां छाया प्रतिबिम्बोऽस्ति स नीलकण्ठत्वकारणं प्रत्यगभिन्नब्रह्मगुरुशिवे नीलकण्ठत्वं यदुच्यते लोके शास्त्रे च तस्य कारणं बीजं ज्ञेयं नान्यदित्यर्थः ॥ ३६ ॥

किञ्चोक्तकारणानधिकारिणां द्वितीयं नीलकण्ठत्वकारणमाह ।

यद्ब्रह्माण्डशरीरस्य श्यामलं पार्वतीपतेः ।
कण्ठदेशे स्थितं व्योम नीलकण्ठस्ततो हरः ॥ ३७ ॥

यदिति । हे शिष्य ब्रह्माण्डशरीरस्य ब्रह्माण्डं जगदेव शरीरं देहो यस्य शिवस्य तस्यात एव पार्वतीपतेः पर्वाणि तमोमोहादिरूपाणि पञ्च तनोति विस्तारयति असौ पर्वतो महामोहस्तस्मादुत्पन्ना पार्वती ब्रह्माण्डाहंबुद्धिस्तस्याः पतिः पालकस्तस्य विराजः कण्ठदेशे कुकस्थाने यत्प्रसिद्धं सर्वलोक-

दृष्ट्या श्यामलं श्यामत्वं स्थितं वर्त्तमानं प्रतीयते शास्त्रतश्च ज्ञायते तद्व्योमाकाशमेव श्यामरूपेण भासते ततो हेतोर्हरः सर्वद्वैतहरणशीलः प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरुर्नीलकण्ठो विराड्रूपेण श्यामगलोऽस्तीति निश्चेतव्यम् ॥ ३७ ॥

साकारशिवोपासकान्प्रति कलकारणं दर्शयति ।

शङ्करेणाभ्रशुभ्रेण यद्विषाम्बु दयालुना ।
कण्ठे धृतमतः कण्ठेः नवाम्बुधरसुन्दरः ॥ ३८ ॥

शङ्करेणेति । हे शिष्य दयालुना सर्वप्राणिषु दयावताऽभ्रशुभ्रेणाऽभ्रं शरत्कालीनो निर्जलो मेघस्तद्वच्छुभ्रेण श्वेतरूपेण शङ्करेण शं सुखं करोतीति शङ्करो जगज्जीवनप्रदस्तेन यद्यस्मात्कारणाद्विषाम्बु समुद्रस्य मथनसमये विषरूपं जलं निःसृतं तत्कण्ठे गले धृतं स्थापितमतः कारणाच्छिवः कण्ठे गले नवाम्बुधरसुन्दरो नवो नवीनो योऽम्बुधरो मेघस्तद्वत्सुन्दरः कमनीयो दृश्यत इति शेषः ॥ ३८ ॥

किञ्च ।

शुद्धस्फटिकसङ्काशः स्थितोऽयं मन्दराचले ।
इन्द्रनीलाचलच्छाया नीलकण्ठत्वकारणम् ॥३९॥

शुद्धेति । हे शिष्य अयं साकारः शिवः शुद्धस्फटिकसङ्काशः शुद्धो निर्मलः स्फटिकनामाश्मा तेन सङ्काशस्तुल्योऽस्ति, किञ्चाऽयं शिवो मन्दराचले मन्दरनाम्नि पर्वते स्थित उषितोऽत एव तस्मिञ्छिवकण्ठ इन्द्रनीलाचलच्छायेन्द्रनीलमणिरूपमन्दरपर्वतस्य छाया प्रतिबिम्बो भवतीति शेषः, तदेव नीलकण्ठत्वकारणं शिवस्य यन्नीलकण्ठत्वं तस्य कारणं बीजं निश्चेतव्यम् ॥ ३९ ॥

इदानीं भक्तेरेव श्रैष्ठ्यं मन्यमानान्प्रत्याह ।

रामोऽस्य परमो भक्तः शङ्करो भक्तवत्सलः ।
रामरत्नं धृतं कण्ठे नीलकण्ठत्वकारणम् ॥ ४० ॥

राम इति । हे शिष्य रामो दाशरथिः परमः श्रेष्ठोऽस्य शिवस्य भक्तः सेवको मुख्यसेवक इत्यर्थः, अस्ति किञ्च शङ्करो भक्तानां सुखकर इत्यर्थः, भक्तवत्सलो भक्तेषु वत्सलः प्रीतिमानस्तीति, तत्ततो हेतो रामरत्नं रामो दाशरथिरेव रत्नं नीलमणिस्तत्कण्ठे गले धृतं स्थापितं शिवेन तन्नीलकण्ठत्वकारणं शिवस्य यन्नीलकण्ठत्वं तस्मिन्कारणं हेतुरतः कर्मज्ञानाभ्यां भक्तेरेव श्रैष्ठ्यमिति भावः ॥ ४० ॥

एवं नीलकण्ठत्वकारणं विचार्येदानीं भुजङ्गभूषणतां व्याख्यातुं गद्येनाह ।

अथ भुजङ्गभूषणताविचारः ।

अथेति । अथ नीलकण्ठत्वकारणविचारानन्तरं भुजङ्गभूषणताविचारो भुजङ्गाः सर्पा भूषणमलङ्कारो यस्य तस्य भावस्तत्ता तस्या विवेको विचारः क्रियत इति शेषः । तदेव पद्येनाह ।

योगिनः पवनाहारास्तथा गिरिबिलेशयाः ।
निजरूपे धृतास्तेन भुजङ्गाभरणो हरः ॥ ४१ ॥

योगिन इति । हे शिष्य पवनाहाराः पवनः प्राणनामा वायुराह्रियते वशीक्रियते यैस्ते तथोक्ताः, तथा तद्वद्गिरिबिलेशया गिरति पतति तत्त्वज्ञानेनेति गिरिर्देहसमूहः स एव बिलं छिद्रं तस्य वा बिलमवकाशं तस्मिञ्छयाः शेरत इति

शया निद्रिताः स्वाभिन्ने परमात्मनि जागरिता इत्यर्थः, अतः पवनाहारबिलेशयत्वाभ्यां योगिभुजङ्गयोः सादृश्याद्योगिनां भुजङ्गपदेनात्र ग्रहणमिति भावः, ते योगिरूपा एव भुजङ्गा निजरूपे स्वस्वरूपे प्रत्यगभिन्ने परमात्मनीत्यर्थः, धृताः स्वाभिन्नत्वेन स्थापितास्तेन कारणेन हरो हरति सर्वं द्वैतमिति हरः प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरुर्भुजङ्गाभरण सर्पभूषणः उक्तः, यद्वा भुजाभ्यां साङ्ख्ययोगहस्ताभ्यां गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति स्वस्वरूपमिति व्याख्येयम् ॥ ४१ ॥

योगरीत्यापि तद्विचारमाह ।

का चित्कुण्डलिनी शक्तिः शङ्करेण वशीकृता ।
कुण्डलिन्या कुण्डलिनो देहाभरणतां गताः ॥ ४२ ॥

काचिदिति । हे शिष्य काचित्सूक्ष्मनाडीरूपा कुण्डलिनी कुण्डलिनीनाम्नी शक्तिर्जीवशक्तिः सर्वशरीरेषु वर्त्तते सा शङ्करेण शिवेन वशीकृता वशत्वेन सम्पादिता तयैव कुण्डलिन्या वशीकृतकुण्डलिनीशक्त्या तस्या एव सर्वसर्पेष्वपि स्थितत्वादित्यर्थः, कुण्डलिनः सर्पाणां कुण्डलाकारत्वप्रसिद्धेः सर्पा देहाभरणतां देहस्य शरीरस्याभरणतां भूषणत्वं गताः प्राप्ता इति योगमतेन निश्चेतव्यम् ॥ ४२ ॥

साकारोपासकमतेनापि तद्विचारयन्नाह ।

अनन्तवासुकी शम्भोः कर्णकुण्डलतां गतौ ।
तत्प्रधानतयाऽन्येपि ख्याताः कुण्डलिसंज्ञया ॥ ४३ ॥

अनन्तेति । हे शिष्य अनन्तवासुकी अनन्तानाम सर्पो वासुकिनामा च सर्प एतौ शम्भोः शिवस्य कर्णकुण्डलतां कर्णयोः श्रवणयोः कुण्डलतां कुण्डलनामकभूषणत्वं गतौ प्रा-

सौ कुत एतन्निश्चेतव्यमित्यत आह तदिति, तत्प्रधानतया तयो-रनन्तवासुकिनामकसर्पयोः प्रधानता मुख्यता तया न्यच्छत्रिन्यायेनेत्यर्थः, अन्येऽपि सर्पाः कुण्डलिमज्ञया कुण्डलिरिति सञ्ज्ञा-नाम तया ख्याताः प्रसिद्धाः सन्तीत्यतो हेतोरित्यर्थः ॥ ४३ ॥

एवं भुजङ्गभूषणत्वं विचार्येदानीं त्रिशूलं विचारयान्ग्रन्थ-न प्रतिजानीते ।

अथ त्रिशूलविचारः ।

अथेति । अथ भुजङ्गभूषणत्वव्याख्यानानन्तरं त्रिशूलवि-चारः शिवस्य हस्ते यस्त्रिशूलोऽस्तीत्युच्यते तस्यायुधविशेषस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

शान्तिवैराग्यबोधाख्यैस्त्रिभिरग्रैस्तरस्विभिः ।
त्रिगुणात्रिपुरं हन्ति त्रिशूलेन त्रिलोचनः ॥ ४४ ॥

शान्तीति । हे शिष्य शान्तिवैराग्यबोधाख्यैः शान्तिरु-परतिरष्टाङ्गयोगसाधनजन्या जगद्भानरूपा व्यवहाराभाव-कार्येतिलक्षणलक्षिता, तदुक्तं 'यमादिर्धीनिरोधश्च व्यवहारस्य संक्षयः। स्युर्हेत्वाद्या उपरतेरिति । वैराग्यं च दोषदृष्टिजन्यं सर्व-विषयत्यागेच्छारूपं भोग्यादैन्याभावकार्यं चेति लक्षितं, तदुक्तं-

दोषदृष्टिर्जिहासा च पुनर्भोग्येष्वदीनता ।
असाधारणहेत्वाद्या वैराग्यस्य त्रयोऽप्यमीति ॥

बोधश्च ज्ञानं श्रवणादिजन्यं सत्यमिथ्याविवेचनरूपं चिदा-त्माहङ्कारैकत्वोपलक्षितग्रन्थ्युत्पन्नभावकार्यमित्युपलक्षितं, तदुक्तं-

श्रवणादित्रयं तद्वत्तत्त्वमिथ्याविवेचनम् ।
पुनर्ग्रन्थेरनुदयो बोधस्यैते त्रयो मताः । इति ।

एता आह्वा येषां तैस्तरस्विभिरज्ञानतत्कार्यभेदने वेगवद्भि-

स्त्रिभिस्त्रिसंख्याकै रग्रैः फलैरुपलक्षितेन त्रिशूलेनोक्तलक्षणानि त्रीणि शूलानि फलानीव यस्य स तथाविधस्तेन प्रत्यगभिन्नब्रह्मबोधेन त्रिलोचनः पूर्वोक्तलक्षणालिनेत्रः प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरुस्त्रिगुणत्रिपुरं त्रयो रजःसत्त्वतमोऽभिधा ये गुणाः प्रकृतेर्विकारास्तान्तत्कार्यं च त्रयाणां पुराणां समाहारस्त्रिपुरं स्थूलसूक्ष्मकारणाख्यं देहत्रयमित्यर्थः, 'नवद्वारे पुरे देहीत्युक्तेः, हन्ति नाशयति ॥ ४४ ॥

एवं त्रिशूलं विचार्येदानीं डमरुं विचारयन्गद्येनाह ।

अथ डमरुविचारः ।

अथेति । अथ त्रिशूलविचारनिरूपणानन्तरं डमरुविचारः शिवस्य हस्ते यो डमरुः प्रसिद्धस्तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तदेव पद्येनाह ।

टण्टङ्कारच्छलेनासौ शैवानां मुक्तिहेतवे ।
नेति नेति मुहुः प्राह डमरुः शाम्भवो हि सः ॥ ४५ ॥

टण्टमिति । हे शिष्य टण्टङ्कार इति डमरुध्वनेरनुकरणं तादृशध्वनिरेव च्छलं मिषं तेन कृत्वाऽसौ शास्त्रेषु प्रतिपादितः परोक्षतया श्रूयते शाम्भवः शम्भोर्जगत्सुखप्रदस्य प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरोरयं शाम्भवो वेदो वेदशिवयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकसम्बन्धेन सम्बन्धवत्त्वं, हि विद्वत्सु प्रत्यक्षसिद्धः सोऽविद्वत्सु परोक्षतया श्रुतो डमरुर्डमरुत्वेन कल्पितः शैवानां शिवस्यैते शैवाः प्रत्यगभिन्नब्रह्मांशभूता जीवास्तेषां मुक्तिहेतवे मुक्तिर्मोक्षः स एव हेतुः प्रयोजनं तस्मै तत्प्राप्त्यर्थमित्यर्थः, मुहुः पुनः पुनर्नेति नेतीति निरूपितं यद्द्वैतं तन्न नास्तीत्येवं प्राहोपदिशति, अत्र वेदस्य डमरुत्वम्, 'अथात आदेशो नेति नेती'त्यादौ

नां सर्वद्वैतनिषेधकवाक्यानां ध्वनित्वं च विवक्षितमिति भावः ॥ ४५ ॥

एवं डमरुं विचार्येदानीं मुण्डमालां विचारपनाद्येन प्रतिजानीते ।

अथ मुण्डमालाविचारः ।

अथेति ।अथ डमरुविचारनिरूपणानन्तरं मुण्डमालाविचारो मुण्डमालायाः शिवे या प्रोक्ता मुण्डमाला तस्या विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तमेव प्रतिज्ञातं पद्येनाह ।

अनन्तमृतब्रह्माण्डमुण्डमालाविधारणे ।
अनाद्यनन्तरूपत्वात्समर्थः शिव एव हि ॥ ४६ ॥

अनन्तेति । हे शिष्य अनन्तमृतब्रह्माण्डमुण्डमालाविधारणेऽनन्तानि अपरिमितानि मृतानि नष्टानि यानि ब्रह्माण्डानि तेषु चापरिमितानि यानि मुण्डानि कपालानि तेषां माला स्रक्तस्या विधारणे परिधानेऽनाद्यनन्तरूपत्वान्नाऽऽदिर्यस्य तदनादि न विद्यतेऽन्तो नाशश्च यस्य तदनन्तमनादि यदनन्तमेतादृशं रूपं स्वरूपं यस्य स तथोक्तस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्माच्छिव एव प्रत्यगभिन्नपरमात्मगुरुरेव समर्थः प्रभुरस्ति हि एतद्विद्वत्सु प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

एवं मुण्डमालाविधारणं निर्णीयेदानीं वृषवाहनत्वविचारं प्रतिजानीते गद्येन ।

अथ वृषवाहनविचारः ।

अथेति । अथ मुण्डमालाविधारणनिर्णयनिरूपणानन्तरं वृषवाहनविचारः शिवस्य यद्वृषवाहनं निरूपितं शास्त्रेषु तस्य विचारः क्रियत इति शेषः । तमेव श्लोकेनाह ।

ब्रह्माद्या यत्र नारूढास्तमारोहति शङ्करः।
समाधिं धर्ममेघाख्यं तेनायं वृषवाहनः॥ ४७॥

ब्रह्माद्या इति। हे शिष्य ब्रह्माद्या ब्रह्मा विरञ्चिराद्यो मुख्यो येषां ते तथोक्ता यत्र समाधौ नारूढा न स्थितिं प्राप्ताः शङ्करः समस्तजगत आनन्दकरः प्रत्यगभिन्नः परमात्मा तं शास्त्रेषु प्रसिद्धं धर्ममेघाख्यं धर्मवृष्टिकर्तारं समाधिं 'क्षणमेकं क्रतुशतस्यापी'ति श्रुतेः, आरोहति आरूढो दृश्यते तत्रैव तदुपलब्धेस्तेन हेतुनाऽयं प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरुर्वृषवाहनो वृषः सर्वश्रेष्ठः समाधिर्धर्ममेघाख्यो वाहनं गमनसाधनं यस्य स तथाविधोऽस्ति न त्वत्र लौकिकं वृषवाहनत्वं ग्राह्यम्, उपासनायां 'मनो ब्रह्मेत्युपासीते'ति श्रुतेर्मनसि ब्रह्मत्वबुद्धिरिव नन्दिनि वृषे धर्ममेघसमाधिबुद्धिः शिवे च ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मगुरुबुद्धिश्च कार्येति भावः॥ ४७॥

एवं वृषवाहनत्वं विचार्येदानीं कैलासविचारं गद्येन प्रतिजानीते।

अथ कैलासविचारः।

अथेति। अथ वृषवाहनविचारनिरूपणानन्तरं कैलासविचारः कैलासनाम्नः पदार्थस्य विचारो निर्णयः क्रियत इतिशेषः। तमेव पद्येनाह।

कैवल्ये लसते रुद्रस्तद्भक्ता अपि सर्वदा।
तत्कैवल्यविलासेन कैलासं शम्भुमन्दिरम्॥ ४८॥

कैवल्यइति। हे शिष्य रुद्रो रोदयति मायया दुःखीकरोति जीवमिति रुद्रः परमात्मा कैवल्येऽखण्डैकरस आत्मनि

ब्रह्माभिन्ने लसते स्वयंप्रकाशमानो वर्त्तते तद्भक्ता अपि तस्य प्रत्यगात्मनोऽभिन्नपरमात्मशिवगुरोर्भक्ताः सेवकास्तच्चिन्तकाश्च सर्वदा सर्वकाले तस्मिन्नेव कैवल्ये लसन्ति स्वयंप्रकाशमाना वर्त्तन्ते तत्कैवल्यविलासेन तादृशकैवल्यविलसनेन कैलासमखण्डैकरसस्वयंप्रकाशनमेव शम्भुमन्दिरं शंभवत्यस्मादिति शम्भुः समस्तजगत्सुखकारणं प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरुस्तस्य मन्दिरमिव वासस्थानं ज्ञेयम् ॥ ४८ ॥

एवं कैलासं निर्णीयेदानीं मन्दरं विचारयन्गद्येनाह ।

अथ मन्दरविचारः ।

अथेति। अथ कैलासविचारनिरूपणानन्तरं मन्दरविचारो मन्दरस्य मन्दरनाम्नः पर्वतस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

मथितो मुक्तिरत्नार्थं येनायं भवसागरः ।
स बोधो मन्दरो नाम मन्दिरं शङ्करस्य तत् ॥ ४९ ॥

मथित इति । हे शिष्य येन बोधेनाऽयं सर्वलोकप्रत्यक्षो भवसागरो भवत्यस्मात्संसार इति भवोऽविद्यातत्कार्यरूपः प्रपञ्चो गिरति भक्षतीति गरो मृत्युस्तेन सह वर्त्तत इति स एव सागरः स्वार्थेण्, यद्वा गरो विषं विषयरूपं तत्स्पर्शेन तद्भोगेन च मरणसम्भवात्तेन सहितः सगरः स एव सागरः स मुक्तिरत्नार्थं मुक्तिर्मोक्षः स एव रत्नमिव तस्मै तं प्राप्तुं मथित आलोडितः स उक्तविधो बोधः प्रत्यगात्मपरमात्मैक्यविषयं ज्ञानं मन्दरो मकारवाच्यं कारणशरीरमज्ञानं समष्टिव्यष्टिरूपं तदुपहितौ प्राज्ञेश्वरौ च दराति विनाशयतीति व्युत्पत्त्या मन्दरो नाम प्रसिद्धोऽस्ति । तस्य बोध एव शङ्करस्य शं सुखं क-

रोति स शङ्करो जगदानन्दकरः प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरु-स्तस्य मन्दिरं वासस्थानं ज्ञेयं तत्रैव तत्प्राप्तेः प्रसिद्धत्वादित्यर्थः, उपासनापक्षे 'मनो ब्रह्मे'ति श्रुत्या मनसि ब्रह्मत्वचिन्तनमिव लोकप्रसिद्धमन्दरपर्वते बोधरूपत्वचिन्तनं तत्रस्थे शिवे च प्रत्य-गभिन्नब्रह्मगुरुरूपत्वचिन्तनं च कार्यमिति भावः ॥ ४९ ॥

एवं मन्दरं निर्णीयेदानीं लोके शास्त्रे च शिवस्य श्मशान-वासोऽभिहितस्तन्निर्णयं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ श्मशानविचारः ।

अथेति । अथ मन्दरविचारनिरूपणानन्तरं श्मशानस्य प्रेतावासस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

नित्यं क्रीडति यत्रायं स्वयं संहारभैरवः ।
तत्र श्मशाने संसारे शिवः सर्वत्र दृश्यते ॥ ५० ॥

नित्यमिति । हे शिष्य स्वयं स्वतः सिद्धोऽयं प्रत्यगभि-न्नपरमात्मशिवगुरुर्विद्वत्प्रत्यक्षः संहारभैरवः सन्संह्रियते वि-नाश्यते विश्वमनेनेति संहारो मृत्युः सर्वजगल्लयाधिष्ठानमित्यर्थः, अतः सर्वभयहेतुत्वादेव भैरवो भीतिप्रदः सन् यत्र संसारे जग-ति नित्यं सर्वदा क्रीडति रमते, तत्रोक्तविधे संसाररूपे स-र्वदा मङ्गलरूपत्वाच्छ्मशाने सर्वत्र सर्वपदार्थेषु सर्वकाले च शिवः प्रत्यगभिन्नब्रह्मगुरुर्दृश्यतेऽवलोक्यते ज्ञानिभिरिति शेषः, उपासनापक्षे श्मशाने संसारत्वं तत्र शिवप्रत्यगभिन्नगुरुरूपत्वं च ध्येयमिति भावः ॥ ५० ॥

एवं श्मशानं निर्णीयेदानीं गणान्विचारयितुं गद्येनाह ।

अथ गणविचारः ।

अथेति । अथ श्मशानविचारनिरूपणानन्तरं गणविचारो गणानां विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

आनन्दसागरः शम्भुस्तच्छक्तिर्द्रव उच्यते ।
शीकरा इव सामुद्रास्तदानन्दकणा गणाः ॥ ५१ ॥

आनन्देति । हे शिष्य शम्भुः शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भुः प्रत्यगानन्दाभिन्नब्रह्मानन्दशिवगुरुरानन्दसागर आनन्दानां चतुर्विधानां विद्यानन्दानां विषयानन्दानां च जलस्थानीयानां सागरः समुद्र इव ज्ञेयः, तस्याऽऽनन्दसागरस्य शक्तिर्जगज्जननसामर्थ्यं द्रव आर्द्रतोच्यते कथ्यते मुनिभिरिति शेषः । तदानन्दकणास्तस्यानन्दरूपस्य प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरोर्ये कणा अंशा विषयानन्दास्ततः समीपे वर्त्तमाना विद्यानन्दाश्च सामुद्राः समुद्रसम्बन्धिनः शीकरा इवाम्बुकणा इव सन्ति तेषां च समूहरूपत्वेनोक्तविधशिवसांनिध्येन च गणाः सेवका इव ज्ञेयाः । उपासनापक्षे च शिवे प्रत्यगभिन्नपरमात्मगुरुरूपत्वं पार्वत्यां च तच्छक्तिरूपत्वं तद्गणेषु च विद्यानन्दविषयानन्दरूपत्वं च ध्येयमिति भावः ॥ ५१ ॥

ननु शिवगणेषु जगद्विलक्षणत्वं स्वभावाकृतिभिरुक्तं पुराणेषु श्रुतं तदत्र कथं सम्भाव्यं तत्राह ।

जगद्विलक्षणः स्वामी स्वरूपाकृतिलक्षणैः ।
जगद्विलक्षणा एव गणास्तस्य किमद्भुतम् ॥ ५२ ॥

जगद्विलक्षणा इति । हे शिष्य उक्तलक्षणानां विद्यानन्दादिरूपगणानां स्वामी सच्चिदानन्दादिसमर्पणेन पालकः प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरुर्जगद्विलक्षणो जगतोऽसज्जडदुःखरूपात्प्रपञ्चाद्विलक्षणो विपरीतलक्षणवान्स्वरूपाकृतिलक्षणैः स्व-

नैव रूप्यते प्रकाश्यत इति स्वरूपं स्वप्रकाशं जगत्तु परप्रकाशम्, आकृतिर्निराकाररूपा जगत्तु साकाररूपम्, लक्षणं च सच्चिद्रूपं जगतस्तु असज्जडदुःखरूपं लक्षणं तैः प्रत्यगभिन्नब्रह्मणो जगतश्च वैलक्षण्यमस्ति यदि तर्हि तस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मानन्दस्य गणा उक्तविधा विद्यानन्दादिरूपाः सेवका जगद्विलक्षणा एव जगन्ति गच्छन्तीति जगन्ति विषयानन्दास्तेभ्यो विलक्षणा विपरीतलक्षणा एव निश्चयेन सन्ति, अत्रार्थे किमद्भुतं किमाश्चर्यं न किमपीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

एवं साधारणच्छिवगणान्निर्णीयेदानीं योगिनीगणन्विचारयितुं गद्येनाह ।

अथ योगिनीगणविचारः ।

अथेति । अथ गणनिर्णयनिरूपणानन्तरं योगिनीगणविचारो योगिनीनां योगिनीनामदेवतानां यो गणः समूहः शिवसमीपेऽस्तीति शैवपुराणेषु श्रूयते तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

यैव यैव मनोवृत्तिर्योगाभ्यासेन योगिनाम् ।
सा समीपं गता शम्भोः सैवायं योगिनीगणः ॥ ५३ ॥

यैव यैवेति । योगिनां योगेन प्राप्तजीवब्रह्मैक्यभावानां योगाभ्यासेन योगस्य निरोधलक्षणस्य योऽभ्यासः पुनः पुनरावर्त्तनं तेन यैव यैव या या च प्रसिद्धा रुद्धा मनोवृत्तिर्मनसोऽन्तःकरणस्य वृत्तिः साभासांशरूपाऽस्ति, सा सेत्यावृत्तिः कर्तव्या सा सा वृत्तिः शम्भोर्जगदानन्दकरस्य प्रत्यगानन्दपरमात्मनः समीपं निकटदेशं गता प्राप्ताऽस्ति सैवोक्तलक्षणवृत्तिसमूहरूप एवायं विद्वत्प्रत्यक्षो योगिनीगणो योगि-

न्यो निरोधाख्ययोगवत्यो वृत्तयस्तासां गणः समूहो ज्ञेयः। उपासनापक्षे योगिनीगणे निरुद्धचित्तवृत्तित्वं शिवे च तद्ध्येयप्रत्यगभिन्नब्रह्मगुरुत्वं च चिन्त्यमिति भावः ॥ ५३ ॥

ननु लोके शास्त्रे च शिवगणानां पिशाचत्वं श्रूयत इत्याशङ्क्य तेषु पिशाचत्वबुद्धिर्मूढानामेवेत्याह ।

सखायः शङ्करस्यैते योगिनीभैरवादयः ।

जीवन्मुक्ता जडैरुक्ता भूतप्रेतपिशाचकाः ॥ ५४ ॥

सखाय इति । हे शिष्य एत उक्ता वक्ष्यमाणाश्च गणादयः शङ्करस्य जगदानन्दकरस्य प्रत्यगभिन्नपरमात्मांशगुरोर्योगिनीभैरवादयो योगेन निरुद्धवृत्तयो योगिन्यो भैरवश्च जगद्भयजनको मृत्युश्चादी मुख्यौ येषां ते तथोक्तास्ते सखायः सुखरूपत्वेनात्मसुखसाधनत्वेनेष्टा जीवन्मुक्ता जीवन्त एव मुक्ता ब्रह्मभावं प्राप्ता अत एव विधिनिषेधातीतास्ते जडैर्मूढैर्भूतप्रेतपिशाचका भूता भूतनामानः प्रेताः प्रेतनामानः पिशाचकाः पिशाचनामान इति जातिभेदान्नामभेदेनोक्ताः कथिता इति ज्ञेयम् ॥ ५४ ॥

एवं योगिनीगणं निर्णीयेदानीं कालभैरवविचारं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ कालभैरवविचारः ।

अथेति । अथ योगिनीगणविचारनिरूपणानन्तरं कालभैरवविचारः शिवसमीपे यः कालभैरवो गणोऽस्तीति लोके शास्त्रे च प्रसिद्धस्तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

विवर्त्तितजगज्जालः कालोऽस्य द्वारपालकः ।

कालाद्विभेति यद्विश्वं स गणः कालभैरवः॥ ५५॥

विवर्तितेति । हे शिष्य विवर्तितजगज्जालो विवर्तितं विपरीतरूपत्वेन कल्पितं जगद्रूपं जालमिव जीवबन्धनकारणं येन स तथाविधः कालः कलयति जगदिति व्युत्पत्त्या कालः सर्वजगत्कल्पक ईश्वरोऽस्य प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरोर्द्वारपालको द्वारं प्रत्यगभिन्नपरमात्मत्वप्रापकं प्रत्यगात्मपरमात्मैक्यविषयं ज्ञानं तस्य पालको रक्षकोऽस्ति कालपदं व्याख्याय भैरवपदं व्याख्यास्यन्नाह कालादिति, यद्यस्मात्कालादीश्वराद्विश्वं समस्तं जगद्बिभेति भयं प्राप्नोति अतः स ईश्वरोऽनन्तब्रह्माण्डापेक्षयाऽनन्तेश्वराणां गणः समूहरूपः कालभैरवः कालभैरवनामाऽस्तीति ज्ञेयम्, उपासनापक्षे तु कालभैरवनाम्नि शिवगणे जगत्कलाकत्वसर्वभयहेतुत्वोपलक्षितमीश्वरत्वं शिवे च प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपत्वं च समारोप्य ध्येयमिति भावः॥५५॥

एवं कालभैरवं निर्णीयेदानीं दण्डपाणिनिर्णयं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ दण्डपाणिविचारः ।

अथेति । अथ कालभैरवविचारनिरूपणानन्तरं दण्डपाणिविचारो दण्डपाणिनामको यः शिवस्य गणो लोके शास्त्रे च प्रोक्तस्तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः।तमेव पद्येनाह ।

मनसो दण्डनेनैव दण्डपाणिर्गणो भवेत् ।
तादृशा एव देवस्य गणत्वमुपयान्ति हि ॥ ५६ ॥

मनस इति । हे शिष्य मनसः सङ्कल्पात्मिकान्तःकरणवृत्तिर्मनस्तस्य दण्डनेनैव निरोधलक्षणदण्डनेन शासनेनैव नान्यसाधनेनेत्यर्थः, दण्डपाणिर्दण्डो मनोनिग्रहाय निरोधाख्यः

समाधिः पशूनां निग्रहार्थं दण्ड इव पाशावनात्मरूपं द्वैतं तस्मा-ऽऽत्मस्वरूपब्रह्मग्रहणकरणत्वाद्दृष्टाङ्गयोगोऽत्र पाणिग्राह्यस्तस्मि-न्यस्य स तथोक्तो गणः सेवकस्तेषां ब्रह्माण्डबहुत्वापेक्षया ब-हुत्वं तेषां समूहो वा भवेत्स्यादेवं सम्भावना कार्येति भावः, ततश्च किमित्यत आह तादृशा इति तादृशा एवोक्तलक्षण-दण्डपाणिसदृशा एव इदानीन्तना अपि ये भवन्ति ते एव नान्य इत्यर्थः, देवस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मचैतन्यरूपगुरोर्गणत्वं से-वकत्वमुपयान्ति प्राप्नुवन्ति हि प्रसिद्धमेतद्विद्वत्सु अतोऽत्र वि-श्वासः कार्य इति भावः ॥ ५६ ॥

एवं दण्डपाणिं विचार्येदानीं क्षेत्रपालान्विचारयितुं ग-द्येन प्रतिजानीते ।

अथ क्षेत्रपालविचारः ।

अथेति । अथ दण्डपाणिविचारानन्तरं क्षेत्रपालविचारः क्षेत्रपालनामको यः शिवस्य गणः प्रोक्तस्तस्य विचारः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

परमात्मा स्वयं शम्भुस्तदंशाः क्षेत्रपालकाः ।
अंशांशिभावभेदेन क्षेत्रपालैर्वृतो हरः ॥ ५७ ॥

परमात्मेति । हे शिष्य शम्भुः शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भुर्जगदानन्दकरः परमात्मा कार्यकारणातीत आत्मा स्वयं स्वतः सिद्ध एवाऽस्ति किञ्च तदंशास्तस्य प्रत्यगभिन्नपरमा-त्मशिवगुरोरंशाः प्रतिबिम्बा जीवाः क्षेत्रपालकाः क्षेत्राणि समष्टिव्यष्टिसूक्ष्मशरीराणि समष्टिव्यष्टिस्थूलशरीराणि च तेषां पालका रक्षितारो भवन्ति अतः अंशांशिभावभेदेनांशा जीवा अंशी च प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरुस्तयोरारोपितयोर्भाव

आरोपितं यत्सत्त्वं तस्मिन्यो भेदः सोप्यारोपित एव तेन कृत्वाऽऽरोपावस्थायां क्षेत्रपालैर्जीवैर्हरः सर्वद्वैतहरणशीलोऽद्वैतरूपो वस्तुतः सन्नपि प्रत्यगभिन्नः परमात्मा इत आवृतत्वेन व्यवह्रियतेऽतोऽत्र क्षेत्रपालपदेन जीवा ग्राह्याः । उपासनापक्षे तु शिवक्षेत्रपालगणेषु जीवत्वं शिवे च प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपत्वं समारोप्य ध्येयमिति भावः ॥ ५७ ॥

एवं क्षेत्रपालान्निर्णीयेदानीं नन्दिगणविचारं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ नन्दिगणविचारः ।

अथेति । अथ क्षेत्रपालविचारानन्तरं नन्दिगणविचारो नन्दिनामा यो गणः सेवकस्तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

यस्योपरि स्फुरद्रूपो दृश्यते परमेश्वरः ।
स बोधः शुद्धभावात्मा गीयते नन्दिकेश्वरः ॥ ५८ ॥

यस्येति । हे शिष्य यस्य बोधस्य उपरि ऊर्ध्वं परमेश्वरः परमः कार्यकारणाभ्यामतीत ईश्वरः सर्वेश्वरः प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरुः स्फुरद्रूपः स्फुरत्प्रकाशमानं रूपं यस्य स तथाभूतो दृश्यते साक्षादनुभूयते स उक्तलक्षणः शुद्धभावात्मा शुद्धो मायातत्कार्यरहितोऽयो भावः प्रेमसहितः जीवब्रह्मैक्यबोधः स एवात्मा स्वरूपं यस्य स नन्दिकेश्वरो नन्दिक आनन्दात्मविषयत्वान्नन्दिनामक ईश्वरविषयत्वादीश्वररूपत्वाच्चेश्वर एतन्नामको गणः सेवको गीयते कथ्यते विवेकिभिरिति शेषः । उपासनापक्षे तु प्रसिद्धनन्दिगणे सप्रेमजीवब्रह्मैक्यविषयकबोधारोपं कृत्वा शिवे च तद्विषयजीवब्रह्मैक्यं समा-

रोऽस्य ध्येयमिति भावः ॥ ५८ ॥

एवं नन्दिकेश्वरं विचार्येदानीं भृङ्गिनामानं गणं विचारयितुं गद्येनाह ।

अथ भृङ्गिविचारः ।

अथेति । अथ नन्दिगणविचारानन्तरं भृङ्गिविचारः शिवस्य यो भृङ्गीनामा गणः प्रोक्तस्तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तदेव पद्येनाह ।

यः कीटभृङ्गभावेन भक्तः सारूप्यमागतः ।
स एव खण्डपरशोर्भृङ्गिनामा गणः किल ॥ ५९ ॥

य इति । हे शिष्य यः कोपि भक्तः सेवकः कीटभृङ्गभावेन भृङ्गे भ्रमरविशेषे भावः प्रेम्णा भयेन स्मरणं कीटसंबन्धि कीटकृतं भ्रमरस्य चिन्तनमित्यर्थः, तेन तादृशेन भावेन सारूप्यं रूप्यते प्रकाश्यत इति रूपं स्वयंप्रकाशचिन्मात्रं तेन सह वर्त्तत इति सरूपं प्रत्यगात्मरूपं ब्रह्मणोऽभिन्नं तस्य भावः सारूप्यं प्रत्यगभिन्नब्रह्मत्वमागतः प्राप्तः स एव प्रत्यगभिन्नब्रह्मानुभववानेव खण्डपरशोः खण्डयति नाशयति अज्ञानं तत्कार्यं चेति खण्डो बोधः स एव परशुः कुठारो यस्य स तथोक्तस्तस्य येन मोहवनं छिन्नमित्युक्तत्वात्तस्य प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरोर्भृङ्गिनामा भृङ्गिनाम्ना प्रसिद्धो गणः सेवकः किलेति निश्चयेन ज्ञातव्यः । तेन सेवकसेव्ययोर्व्यवहारदृष्ट्या भेदः पारमार्थिकदृष्ट्याऽभेद इति निश्चेतव्यम् ॥ ५९ ॥

एवं भृङ्गिगणं निर्णीयेदानीं महाकालं विचारयितुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ महाकालविचारः ।

अथेति । अथ भृङ्गीविचारनिरूपणानन्तरं महाकालविचारः शिवस्य यो महाकालनामको गणोऽस्ति तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

कालेन भक्षितं विश्वं कालो बोधेन भक्षितः ।
बोधात्मा कालकालोऽयं महाकालो परो गणः ॥ ६० ॥

कालेनेति । कालेन सर्वं द्वैतं कलयति नाशयतीति कालो मृत्युस्तेन विश्वं जगद्भक्षितं ग्रस्तं स कालो मृत्युर्जगन्मिथ्यात्वेन तदसत्वाद्बोधेन ज्ञानेन भक्षितो ग्रस्तोऽतोऽयं विद्वत्प्रसक्तो बोधात्मा बोधो जीवब्रह्मैक्यविषयं ज्ञानं जगदसत्त्वेन मृत्युविषयासत्त्वज्ञानं चात्मा स्वरूपं यस्य स तथोक्तः कालकालो मृत्योरपि मृत्युरतः स एव परोऽन्यो महाकालो महामृत्युनामको गणः सेवकोऽस्तीति निश्चेतव्यम् । उपासनायां तु प्रसिद्धमहाकाले जीवब्रह्मैक्यजगन्मिथ्यात्वविषयबोधत्वं समारोप्य चिन्तनीयमिति ज्ञेयम् ॥ ६० ॥

एवं महाकालं निर्णीयेदानीं स्कन्दं निर्णेतुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ स्कन्दविचारः ।

अथेति । अथ महाकालविचारानन्तरं स्कन्दविचारः स्कन्दः कार्तिकेयस्तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

बोधस्वसेनया येन मोहस्य स्कन्दनं कृतम् ।
स बुद्धिमान्महासेनः स्कन्दो नाम शिवात्मजः ॥ ६१ ॥

बोधेति । येन प्रत्यगात्मरूपस्कन्देन बोधस्वसेनया बोधः स्वपरमात्माभेदविषयः स एव स्वस्य प्रत्यगात्मस्कन्दस्य सेना चमूस्तया मोहस्य स्वपरमात्मनोरभेदाज्ञानस्य स्कन्दनं नाशनं कृतं संपादितम्, अज्ञानशत्रुनिबर्हणसाधनत्वाद्बोधस्य सेनात्वं ज्ञेयं, स उक्तलक्षणः प्रत्यगात्मैव बुद्धिमान्स्वपरमात्म्यैक्यविषयिणी बुद्धिर्मतिर्यस्य विद्यते स तथोक्तोऽत एव महासेनो महती बृहती तादृश्यज्ञानशत्रुजयसामग्रीरूपा मतिः सेनेव यस्य स तथाभूतोऽत एव स्कन्दो नाम स्कन्दनामकः प्रसिद्धः शिवस्य परमात्मशिवगुरोरात्मजः पुत्र इवात्मेत्यर्थः, 'आत्मा वै पुत्रनामासीति' श्रुतब्रह्मशिवस्वरूप एवेत्यर्थः । उपासनापक्षे तु प्रसिद्धस्कन्दे प्रत्यगात्मत्वं शिवे च परमात्मत्वं स्कन्दसेनायां प्रत्यगात्मपरमात्मनोरभिन्नविषयमतित्वं च समारोप्याभेदेनैतत्त्रयं ध्येयमिति भावः ॥ ६१ ॥

एवं स्कन्दं विचार्येदानीं गणेशविचाराय गद्येनाह ।

अथ गणेशविचारः ।

अथेति । अथ स्कन्दविचारानन्तरं गणेशविचारो गणेशस्य गणेशनामकशिवपुत्रस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तदेव पद्येनाह ।

> सुतोऽन्यो विघ्नराशिघ्नः सर्वविद्याविशारदः ।
> आनन्दतुन्दिलः साक्षात्सिद्धिदाता गणेश्वरः ॥ ६२ ॥

सुत इति । हे शिष्य अन्यः स्कन्दादन्य उक्तलक्षणास्कन्दाद्गुणैर्विलक्षणो न त्वात्मतया वक्ष्यमाणलक्षणैर्लक्षितः सुतः पुत्र आत्मेत्यर्थः, 'आत्मा वै पुत्रनामासीति' श्रुतेः, तान्येव लक्षणान्याह विघ्नेत्यादिभिः, विघ्नराशिघ्नो विघ्नाः परिपन्थिभूता

मोक्षसाधनभूते ज्ञाने रागादयस्तेषां राशिः समूहस्तं हन्ति-नाशयतीति स तथोक्तो वैराग्यलक्षणेन लक्षित इति भावः। तत्र हेतुमाह सर्वेति, सर्वविद्याविशारदः सर्वाः समस्ता या विद्या ज्ञानानि रागादिदोषनिवर्तकानि तेषु विशारदः कुशल इति भावः, अत एवानन्दतुन्दिलो विक्षेपहेतुरागादिशून्यत्वेन विद्यानन्दपूर्णोदरत्वादुच्चैरुदर इव लक्षितः साक्षात्सिद्धिदाता प्रत्यक्षं यथा भवति तथा सिद्धेर्मुक्तेर्दाता प्रापकोऽव्यवधानेन मुक्तिप्रद इत्यर्थः, यः प्रत्यगभिन्नपरमात्मविषयबोधोपलक्षितः प्रत्यगात्मा सोऽत्र गणेश्वरो गणस्य शान्त्यादिसमूहस्येश्वरः स्वामी स्वाधीनीकृतशान्त्यादिवृत्तिरित्यर्थः, अस्ति, सोऽत्र गणेशो ज्ञेयः। उपासनायां तु रागादिसमूहे विघ्नराशित्वं तन्निवर्त्तकविषयदोषज्ञानेषु विद्यात्वं समारोप्य ताभिश्च करगैरुक्तविधविघ्ननाशकत्वेनोपलक्षितो विक्षेपराहित्येन पुष्ट आनन्दस्तं गणेशोदरे समारोप्य मुक्तिदातृत्वं च प्रत्यगात्मत्वं च गणेशे समारोप्योपास्यमिति भावः ॥ ६२ ॥

एवं गणेशं विचार्येदानीं शिवरात्रिं विचारयितुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ शिवरात्रिविचारः ।

अथेति । अथ गणेशविचारानन्तरं शिवरात्रिविचारः शिवस्य या रात्रिर्निशा प्रोक्ता तस्या विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः, इदानीं लोकप्रसिद्धशिवरात्रिविलक्षणां शिवरात्रिं तस्यां तल्लोकप्रसिद्धजागरणविलक्षणं च तत्फलं च तावद्दर्शयति।

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्त्ति संयमी ।
जागर्त्ति शिवरात्रौ यः शिवस्तस्मिन्प्रसीदति ॥ ६३॥

यानिशेति । हे शिष्य सर्वभूतानां सर्वाणि समस्तानि यानि भूतानि तेषां या शास्त्रप्रसिद्धा निशा यथा रात्रौ व्यवहारोपसंहारस्तथा यस्यामात्मस्थितौ सर्वप्राणिनां व्यवहारोपसंहारः, किञ्च सर्वप्राणिनां रात्रौ निद्रया व्यवहाराज्ञानं तथा त्राप्यात्माज्ञानं लक्ष्यतेऽतोऽत्र सर्वप्राणिनामात्मैव निशात्वेन ग्राह्यः सैवात्र मोक्षकारणत्वेन सुखसाधनत्वाच्छिवरात्रिरिति भावः, नन्वस्यां रात्रौ को जागर्ति लोकप्रसिद्धशिवरात्रौ तु बहवो जागरकर्तार उपलभ्यन्त इत्यत आह तस्यामिति, हे शिष्य यद्यपि सर्वप्राणिनोऽस्यां जागरणं न कुर्वन्ति तथापि तस्यामुक्तलक्षणायामात्मस्थितिरूपायां शिवरात्रौ संयमी संयम्यन्ते बुद्धिवृत्तयोऽस्मिन्निति संयमो निरोधनामको योगः—

> 'तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् ।
> एतदेकपरत्वं च ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधाः ॥

इत्युक्तलक्षणो ब्रह्माभ्यासो वा विद्यते यस्य स योगाभ्यासवान्ब्रह्माभ्यासवान्वा जागर्ति जागरणं करोति सर्वप्राणिनां व्यवहारप्रतीतिरिव ज्ञानिनामात्मप्रतीतिरेव जागरणशब्देनात्र ग्राह्येति भावः, नन्वेतैवंविधजागरणे कृते च किं फलं भवतीत्यत आह जागर्तीति, हे शिष्य यः कोऽपि पुरुष इदानींतनो योगाभ्यासेन ब्रह्माभ्यासेन वा शिवरात्रावुक्तलक्षणायां शिवरात्रौ सुखस्वरूपायां लोकव्यवहाराभानवत्यामात्मस्थितावित्यर्थः, जागर्ति जागरणं करोति सर्वदैवात्मस्वरूपमनुभवतीत्यर्थः, तस्मिन्स्वात्मानुसन्धानवति बुद्धिगतचिदाभासे शिवस्तच्चिन्तितो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा शिवगुरुः प्रसीदति प्रसन्नो भवतीत्यर्थः, निर्मलत्वेन स्फुरतीति भावः ॥ ६३ ॥

ननु लोकप्रसिद्धशिवरात्रेश्चतुर्दशीत्वं प्रसिद्धमस्यान्तु तत्सम्भवः कथमित्याशङ्क्य तदस्यामपि सम्भावयितुमाह ।

पञ्चकर्मेन्द्रियाण्येव पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि च ।
मनोऽहंकृतिचित्तानि त्रीणि बुद्धिश्चतुर्दशी ॥ ६४ ॥

पञ्चेति । कर्मेन्द्रियाणि क्रियासाधनानि करणानि पञ्च पञ्चसङ्ख्यानि सन्ति तु पुनर्ज्ञानेन्द्रियाणि ज्ञानकरणानि पञ्च पञ्चसङ्ख्यानि सन्ति एवं तानि दशैव भवन्ति मन एकमहंकृतिरहङ्कारश्चैकश्चित्तं चैकमेतानि पूर्वोक्तदशेन्द्रियैः सहितानि त्रीण्येतानि त्रयोदश भवन्ति एतेषां बोधरूपा बुद्धिश्च साक्षी पूर्वत्रयोदशापेक्षया चतुर्दशी चतुर्दशसंख्यापूरकत्वाच्चतुर्दशीत्वं ज्ञेयम्, अन्तःकरणान्तर्गतबुद्धेस्तु त्रयोदशस्वन्तर्भावं मत्वा बुद्धिपदवाच्योऽत्र बोधात्मा चतुर्दशत्वेन ग्राह्यस्तस्य च पुंस्त्वे प्रतीतेऽपि लोकप्रसिद्धशिवरात्रेर्वाचकचतुर्दशीशब्दस्य स्त्रीलिङ्गप्रसिद्धेस्तत्साद‍ृश्यमात्रविवक्षया बुद्धित्वं चतुर्दशीत्वं स्त्रीत्वं चेति निर्दिष्टानि, यद्वा ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मविषयकबुद्धिवृत्तेरेव ब्रह्माहमस्मीति प्रमायाः पूर्वत्रयोदशापेक्षया चतुर्दशीत्वं ज्ञेयमिति भावः ॥ ६४ ॥

नन्वस्या बुद्धिवृत्तेर्बोधात्मनो वा शिवरात्रित्वं न क्वापि शास्त्रे प्रतिपादितमित्याशङ्क्य ज्ञानिष्वेवास्याः शिवरात्रित्वं प्रसिद्धमज्ञानिनां तु लोकप्रसिद्धशिवरात्रावेव शिवरात्रित्वमित्याशयेनाह ।

इयं तु शाम्भवैः प्रोक्ता शिवरात्रिचतुर्दशी ।
निराहारतया तत्र वृत्तिरोधी भवेद्बुधः ॥ ६५ ॥

इयं त्विति । हे शिष्य शाम्भवैः शम्भवस्मादिति श-

म्भुर्जगदानन्दकरः परमात्मा तस्यैते शाम्भवास्तदात्मभूता ज्ञानिन इत्यर्थः, 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमि'ति भगवदुक्तेः, तैरियं तु मदुक्तैव लोकप्रसिद्धशिवरात्रिविलक्षणा शिवरात्रिचतुर्दशी शिवरात्रिनाम्नी चतुर्दशी सुखस्वरूपत्वाच्छिवा व्यापाराभावाद्रात्रिः कर्मेन्द्रियादित्रयोदशत्रिपुटीप्रकाशकत्वेन तदपेक्षया चतुर्दशी प्रोक्ता कथिता, लोकप्रसिद्धा तु शिवरात्रिचतुर्दशी मूढजनार्थेति भावः । ननु लोकप्रसिद्धशिवरात्रावुपवासो विहितः सोत्र कथं कार्य इत्याशङ्क्यात्रापि विशिष्टमुपवासं विधत्ते निराहारतयेति, बुधो ज्ञानी तत्रोक्तलक्षणायां शिवरात्रौ निराहारतयाऽऽह्रियन्त उपभुज्यन्ते विषया यैस्त आहारास्तत्तद्वृत्तिभिस्तत्तद्विषयोपभोगास्ते निर्गता निवृता यस्मात्स निराहारो विषयासित्वनप्रसत्त्वेन विषयतद्भोगभोक्तृणां अवलोकनमित्यर्थः, तस्य भावस्तत्ता तया वृत्तिलोपी वृत्तीनां ज्ञानविरुद्धकामादिवृत्तीनां लोपो नाशः सोऽस्यास्तीति तथाविधो भवेत्स्यादयमेवास्यां शिवरात्रावुपवासः कार्य इति भावः॥६५॥

ननु शिवरात्रिसामान्याल्लोकप्रसिद्धायामेव शिवरात्रौ प्रवृत्तिरस्तु किमप्रसिद्धायामस्यां प्रवृत्त्येत्याशङ्क्य मुमुक्षूणामत्रैव प्रवृत्तिरुच्युत्पादनायास्यामेव शिवप्रीति रधिकेति ज्ञानिनामत्रैव प्रवृत्तिरित्याह ।

> शिवभक्तैः कृता पूर्वं शिवस्यात्यन्तवल्लभा ।
> शिवरात्रिरियं पुत्र शिवसायुज्यदायिनी ॥ ६६ ॥

शिवभक्तैरिति । यतः कारणादियं मदुक्ता शिवरात्रिः शिवस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मानन्दगुरोरत्यन्तं वल्लभाऽत्यन्तमतिशयेन वल्लभा प्रियाऽऽत्मत्वात् 'प्रेयोऽन्यस्माच्च सर्वस्मादान्तरतरोयमात्मे'ति श्रुतेः, अतः शिवभक्तैः शिवस्य प्रत्यगभिन्नब्र-

ह्मगुरोर्ये भक्ताः सेवकाः प्रत्यगभिन्नब्रह्मचिन्तकाश्चिदाभासा इत्यर्थः, तैः पूर्वं प्राक्काले कृतोपासितास्ति कुत इत्यत आह पुत्रेति, हे पुत्र हे शिष्य इयं शिवरात्रिः कृता सत्युपासिता सती शिवसायुज्यदायिनी शिवेन प्रत्यगभिन्नब्रह्मगुरुणा सह सायुज्यमैक्यं तस्य दायिनी दात्री चिदाभासस्येत्यर्थः, भवतीति शेषः ॥ ६६ ॥

नन्वन्यदेवानां दिनमेव पूजादिकर्मणि गृहीतं शिवस्य तु रात्रिरेव गृहीतेत्यत्र किं कारणमित्याशङ्क्याह ।

निशीथ एव मध्याह्नो रात्रिरेव दिनं विभोः ।
न यत्र किञ्चित्काशेत स प्रकाशस्तु शाम्भवः ॥६७॥

निशीथ इति । हे शिष्य विभोर्व्यापकस्य सर्वत्र विशेषेषु कार्यकारणरूपेषु सामान्यरूपेणानुवृत्तस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मगुरो रात्रिरेव सामान्यप्रकाशत्वेन विशेषाप्रकाशाद्रात्रिरेव आत्मप्रकाशरूपा सर्वव्यवहारोपसंहारवत्त्वाद्रात्रित्वमात्मप्रकाशस्य दिनं दिवसोऽस्ति प्रकाशरूपत्वादतो निशीथ एव लोकव्यवहारसाधनभूतकार्यकारणादिरूपप्रपञ्चासन्तास्फुरणोपलक्षितोऽर्धरात्र एव मध्याह्नो मध्यदिनमस्तीति ज्ञेयं, ननु दिवसे मध्याह्ने च प्रकाशोऽनुभूयते लोके तस्याभावादत्र रात्रेर्दिनत्वमर्धरात्रस्य मध्याह्नत्वं च कथं संभाव्यं तत्राह नेति, यत्र यस्मिन्सामान्यचिद्रूपे प्रकाशे किञ्चित्किमपि विशिष्टं वस्तुजातं न काशेत प्रतीयेत स उक्तविधः शाम्भवः शम्भवत्यस्मादिति शम्भुर्जगदानन्दकरो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मगुरुस्तस्य तद्रूप एव शाम्भवः प्रकाशो ज्ञानं ज्ञेयः, अतो रात्रेर्दिनत्वमर्धरात्रस्य मध्याह्नत्वमुक्तं सम्भाव्यमिति भावः ॥ ६७ ॥

एवं शिवरात्रिं व्याख्यायेदानीं शिवताण्डवं निर्णेतुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ शिवताण्डवविचारः ।

अथेति । अथ शिवरात्रिविचारनिरूपणानन्तरं शिवताण्डवविचारः शिवस्य महादेवस्य यत्ताण्डवं नृत्यं यच्छैवपुराणे निरूपितं तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तदेव पद्येनाह ।

यस्यानन्दलयेनैव नन्दिता नारदादयः ।
तदानन्दविनोदाख्यं शाम्भवं विद्धि ताण्डवम् ॥६८॥

यस्येति । यथा लोके नृत्यं लयसारं लयश्च स्वरगानतालमृदङ्गादिवाद्यपादप्रक्षेपहावभावानां समत्वं तस्मिंश्च सति तद्द्रष्टॄणां समाजः सुखितो भवति तद्वदत्र यस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपगुरोरानन्दलयेनैव 'स एको ब्रह्मण आनन्दः, यो वै भूमा तत्सुखं, रसो वै सः' इत्यादिभिः श्रुतिभिर्य आनन्दः प्रतिपादितस्तस्मिन्यो लयः साम्यं सर्वे वेदादिशब्दा गानं तत्तदुक्तक्रियोपासनाज्ञानाख्याः पादविक्षेपास्तत्तत्फलवासनापूर्वकावेशाश्च हावभावास्तेषां सर्वेषामानन्दप्रयोजकत्वेनानन्दे साम्यं पर्यवसानं तेनैव क्रियादीनामिच्छापूर्वकत्वादिच्छायाश्च सुखविषयत्वाद् 'वरेण्यमि'तिश्रुतेः, ब्रह्मानन्दस्यैव 'नाल्पे सुखमस्ती'ति श्रुत्या विशेषसुखे सुखनिषेधात्सुखत्वसिद्धेश्च ब्रह्मसुखस्यैव सुखत्वमतस्तस्मिन्नेव सर्वक्रियादिनृत्यसाम्यमिति भावस्तेनैव तादृशनृत्येनैव नारदादयो नारदो ब्रह्मपुत्र आदिर्मुख्यो येषु ते नारदचतुःसननादिशुकदत्तप्रभृतयस्तादृशनृत्यस्य स्वस्मिन्नाविर्भावेन नन्दिता नन्दो ब्रह्मानन्दः सञ्जात उत्पन्नो

येषां ते तथोक्ताः सन्तीति शेषः, ब्रह्मानन्दं प्राप्ता इत्यर्थः, 'रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवती'ति श्रुतेस्तदुक्तविधमानन्दविनोदाख्यमानन्दाय यो विनोदः क्रीडा स आख्या आह्वा यस्य तदानन्दपूर्वको वा यो विनोदोऽनायामेन कर्मोपासनाज्ञानानुष्ठानरूपं रमणं साऽऽख्याऽऽह्वा यस्य तत्तथाभूतं शाम्भवं शम्भवत्यस्मादिति शम्भुः सकलजगदानन्दकरो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुस्तस्येदं शाम्भवं ताण्डवं नटनं विद्धि जानीहि 'ताण्डवं नटनं नाट्यं लयः साम्यमथाऽस्त्रियामिति चामरसिंहः ॥ ६८ ॥

एवं शिवताण्डवं निर्णीयेदानीं शिवे स्मरहरत्वं यल्लोके शास्त्रे च प्रतिपाद्यते तद्विचारयिष्यन्नग्रेऽन्गह ।

अथ स्मरहरत्वविचारः ।

अथेति । अथ शिवताण्डवविचारानन्तरं स्मरहरत्वविचारः स्मरहरनाम्नो विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

हृते स्मरे हृता एव षडप्येते स्मरादयः ।
स्मरादिहरणादेव देवः स्मरहरो हरः ॥ ६९ ॥

हृत इति । हे शिष्य स्मरे स्मरति जगदिति स्मरो जगद्विषयको बोधस्तस्मिन्हृते 'नेह नानास्ति किञ्चने'त्यादिश्रुतिदृष्ट्योपसंहृते सति बाधिते सतीत्यर्थः, षडपि षट्सङ्ख्याका अपि स्मरादयो जगत्स्मरणरूपमनस उत्पन्नः काम आदिर्येषां ते कामक्रोधलोभमोहमत्सराख्या विकारा हृता एव उपसंहृता एव तेषां विषयस्य जगतो बाधितत्वेन तेऽपि बाधिताः स्युरिति भावः । यतोऽतः स्मरादिहरणादेव स्मरः काम आ-

दिर्गुरुयो येषां तेषां हरणादेव तत्कारणजगद्बोधबाधेनैव तेषां कामादीनामपि बाधितत्वात्केवलं देवश्चिन्मात्रस्वरूपो हरो हरति सर्वं द्वैतमिति हरोऽद्वैतलक्षणो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मशिवगुरुः स्मरहरः स्मरस्य जगद्बोधस्य हरो नाशकोऽस्ति न तु केवलं लोकप्रसिद्धकामदाहकत्वेनैव स्मरहरत्वं संभाव्यमिति भावः। उपासनापक्षे तु लोकप्रसिद्धशिवेऽद्वैतब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुत्वं समारोप्य ध्येयमिति भावः ॥ ६९ ॥

एवं स्मरहरत्वं विचार्येदानीं गौरीं विचारयन्गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ गौरीविचारः ।

अथेति । अथ स्मरहरत्वविचारानन्तरं गौरीविचारो गौरी पार्वती तस्या विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तदेतद्द्वादशभिः पद्यैर्निरूपयितुं तस्याः स्वरूपं तावद्दर्शयति ।

सा स्वभावेन वामैव मनोवाचामगोचरा ।
वामाङ्गी वामदेवस्य वामे गौरी विराजते ॥ ७० ॥

सेति । हे शिष्य येत्यध्याहार्यं या प्रसिद्धा मोक्षशास्त्रे विद्वत्सु च मनोवाचां मनसो वाचां च नामरूपातीतब्रह्मविषयत्वादगोचरा न गोचरा विषया भवति अहं ब्रह्मास्मीति प्रमारूपा वृत्तिः सोक्तविधा स्वभावेनैव स्वरूपेणैव वामा कमनीया सुन्दरी सुखरूपत्वादित्यर्थः, गौरी शुद्धा मायाविद्यारहितब्रह्माभिन्न प्रत्यगात्मविषयत्वाच्छुद्धत्वमस्या अतो गौरीनाम्ना साऽत्र ग्राह्येति भावः, तस्याः स्थानमाह वामदेवस्य वामः सुखरूपत्वात्कमनीयो यो देवश्चिन्मात्रस्वरूपो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुस्तस्य वामे कमनीये सुखस्वरूपेऽङ्ग इत्यर्थः, विराजते

प्रकाशत आनन्दमात्रविषयतया स्फुरतीत्यर्थः, अत एव वामाऽङ्गी वामं कमनीयं सुखरूपमङ्गं स्वरूपं यस्याः सा तथोक्ता प्रसिद्धा लोके शास्त्रे च ज्ञेया न केवलं देहमात्रसौन्दर्येणेति भावः॥७०॥

तस्या एव श्रेष्ठत्वं कारणसहितं दर्शयति ।

सा ब्रह्मवादिनां श्रेष्ठा भवानी ब्रह्मवादिनी ।
या कटाक्षेण सर्वत्र शिवाख्यं ब्रह्म वीक्षते ॥७१॥

सेति । हे शिष्य साऽहं ब्रह्मास्मीति प्रमारूपा पार्वती यतो भवानी भवन्त्यस्मिँश्चिदाभासरूपा जीवा इति भवः प्रत्यगभिन्नः परमात्मा तमनिति जीवयति सा भवान्यसद्रूपं जीवेश्वरत्वं मरणतुल्यं निरस्यामरब्रह्मभावस्मारकत्वेन जीवकत्वमस्या इति भावः, तत्रहेतुर्ब्रह्मवादिनी जीवे ब्रह्मत्वं वदते तच्छीलाऽत एव ब्रह्मवादिनां ब्रह्मवदितुं निरूपयितुं शीलं येषां तेषां मध्ये श्रेष्ठा महत्यस्ति अनयैव हेतुभूतया सर्वेषामपि ब्रह्मवादित्वसिद्धेरिति भावः, नन्वस्या ब्रह्मवादित्वं ब्रह्मजीवकत्वं ब्रह्मवादिश्रेष्ठत्वं च कुतः संभाव्यमित्याशङ्क्याह येति, हे शिष्य या विवेकिषु प्रत्यक्षा ब्रह्माकारवृत्तिरूपा गौरी कटाक्षेण कटाक्षं दृष्ट्यैकदेशावलोकनं तदिव चिदाभाससहितवृत्तिदृष्ट्या चिदाभासस्य निष्फलत्वात्केवलवृत्तिमात्रस्यैकदेशत्वतया, यद्वा कटति वर्षति धर्ममिति कटं धर्ममेघाख्यसमाधिरूपमेवाऽक्षं नेत्रमिव ब्रह्मदर्शनसाधनं तेनेत्यर्थः, सर्वत्र जाग्रदाद्यवस्थासु तत्रापि सर्वपदार्थेषु शिवाख्यं सुखस्वरूपत्वाच्छिव इत्याख्याऽऽख्या यस्य तद्ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु 'शिवमद्वैतमि'ति श्रुतेः प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मत्यर्थः, वीक्षते साक्षादनुभवतीत्यर्थः, अत इति योज्यम् ॥ ७१ ॥

इदानीं तस्यां सर्वत्र ब्रह्मानुभवं सम्भावयंस्तस्या ब्रह्मविषयप्रेमनिरूपणपूर्वकं कृतकृत्यतामाह ।

मम प्रियो मम स्वामी ममाऽऽत्मा मे गृहेश्वरः ।
इति यस्याः शिवे भावः सा धन्या शैलकन्यका ॥ ७२ ॥

ममेति । हे शिष्य यस्याः प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयकवृत्तेर्विद्वत्सु प्रसिद्धाया मम मे प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयवृत्तिगौर्या एवमुत्तरत्र त्रिष्वपि ममशब्देषु व्याख्येयं प्रिय इष्ट आनन्दरूपत्वात् किञ्च मम मे स्वामी पालको मम तत्सत्तयैव सत्त्वात् किञ्च मम म आत्मा पारमार्थिकं रूपं तं विना ममासत्त्वात् किञ्च मे मम गृहेश्वरो गृह्यते स्वात्मतयाऽङ्गीक्रियत इति गृहं प्रत्यगभिन्नब्रह्मत्वस्वीकरणमित्यर्थः, तस्येश्वरो नियन्ता ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुरेव स्वस्मिन्यद्ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वस्वीकरणमपि तदधीनमेवेत्यर्थः, इत्येवं शिव आनन्दरूपेऽद्वैतात्मनि भावः प्रेमाऽस्ति सोक्तलक्षणा ममारूपा वृत्तिः शैलकन्यका पार्वती धन्या कृतकृत्याऽस्ति शिलति दुःखयतीति शिलः स एव शैलो मोहस्तस्य कन्यका सुतेति व्याख्येयं तज्जत्वात्तस्या इति भावः ॥७२॥

पुनरपि तदेव द्रढयितुं तस्याः सर्वदेक्षणादिभिस्तद्विषयीकरणमेवाह ।

स ईक्षितः स आश्लिष्टः स भुक्तः स च पूजितः ।
स एव हृदये ध्यातः पार्वत्या परमेश्वरः ॥ ७३ ॥

स इति । हे शिष्य पार्वत्याः पर्वाणि पञ्च तमोमोहादीनि तनोति विस्तारयतीति पर्वतोऽज्ञानं तत्कार्यभूतो वा तनु विस्तार इति धातो'रन्येभ्योपि दृश्यते' इति डः प्रत्ययः, 'डिति चे'ति टेर्लोपे पर्वत इति सिद्धं तस्मादुत्पन्ना पार्वती तत एवोत्पन्ना तया

प्रमारूपया वृत्त्याऽहं ब्रह्मास्मीत्येवं रूपया स तद्विषयत्वेनोक्तः परमेश्वरः परमः कार्यकारणातीतो य ईश्वरः प्रत्यगभिन्नः परमात्मेक्षितोऽवलोकितः 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म, नेह नानास्ति किञ्चने'त्यादिश्रुतिभिर्नानात्वस्य निषेधेन प्रत्यगभिन्नब्रह्ममात्रं साक्षात्कृतमित्यर्थः, अत स उक्तलक्षणो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मैवाऽऽश्लिष्ट आलिङ्गितः स एव भुक्तोऽनुभूतः स चोक्तलक्षण एव प्रत्यगात्मा ब्रह्माभिन्न एव पूजित आदृतः किञ्च स एव प्रत्यगभिन्नः परमात्मैव हृदये सर्वबाधप्रकाशे ध्यातश्चिन्तितो नान्यः ॥ ७३ ॥

ननु सर्वशास्त्रेषु लोके च पार्वत्याः सौभाग्यं प्रसिद्धं लोकेऽपि सौभाग्यार्थं पूज्यते च तदत्र कथं संभाव्यमित्याशङ्क्यात्रापि तत्संभावयति ।

शिवं भजति भावेन पातिव्रत्येन पार्वती ।
अतः सौभाग्यमेतस्या लोके वेदे च गीयते ॥७४॥

शिवमिति । हे शिष्य पार्वती पञ्चपर्वविस्तारकमोहजन्याहं ब्रह्मास्मीति वृत्तिः पार्वती पातिव्रत्येन पतिरहं ब्रह्मास्मीति वृत्तेः स्वविषयत्वेन सत्त्वदानेन च पालको ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा तस्य व्रतमखण्डैकरसत्वेनावस्थानरूपो नियम इव नियमो यस्या विद्यते तस्या भावः पातिव्रत्यमखण्डैकरसास्थितिरूपं तेन भावेन प्रेम्णा तद्रूपावस्थानेन वा शिवं सुखस्वरूपं ब्रह्माभिन्नं प्रत्यगात्मानं भजति सेवते यतोऽतः कारणादेतस्या विद्वत्प्रत्यक्षायाः प्रमावृत्तेः सौभाग्यं सु शोभनं भगमैश्वर्यं सच्चिदानन्दसमवस्थितिरूपं तदेव सौभाग्यं लोक ऋषिप्रणीतशास्त्रे वेदे च श्रुतौ च गीयते वर्ण्यते तद्द्वारा च जनेष्वपि वर्ण्यते ॥७४॥

ननु शास्त्रेषु पार्वत्यादिव्ययोगिनीत्वं प्रोक्तं तदत्र कथं संभाव्यमित्याशङ्क्य तदप्यत्र संभावयति ।

योगेश्वराणां योगोऽयं भुज्यते यन्महेश्वरः ।
तेन योगेन सम्पन्ना भवानी दिव्ययोगिनी ॥७५॥

योगेश्वराणामिति । हे शिष्य यद्यतो योगाज्जीवब्रह्मैक्यविषयकज्ञानादित्यर्थः, महेश्वरो महान्मायोपाध्यनवच्छिन्नः प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूप एवेश्वर ईश्वरत्वारोपाधिष्ठानभूतो भुज्यतेऽनुभूयते सोयं प्रत्यक्षो योगेश्वराणां योगो जीवब्रह्मैक्यविषयं ज्ञानं तस्येश्वराः स्वाधीनज्ञाना इत्यर्थः, यस्योपर्यनुग्रहं कुर्वन्ति तस्य योगं समर्पयितुं समर्था इति भावः, तेषां ब्रह्मादीनां योगो युज्यते जीवो ब्रह्मणा सहैकीक्रियत इति योगो ज्ञानमस्ति तेन तादृशेन योगेन जीवब्रह्मैक्यज्ञानेन संपन्ना युक्ता भवानी सर्वसंसारोत्पत्तिकारणभूतप्रत्यगभिन्नब्रह्मजीवनहेतुभूतेव प्रमारूपा वृत्तिरेव दिव्ययोगिनी दिव्योऽलौकिको योगो ज्ञानं विद्यतेऽस्याः सा तथोक्ता शास्त्रेषु प्रोक्ता ॥ ७५ ॥

ननु शैवशास्त्रेषु पार्वत्याः पुरतः शिवो नृत्यतीत्युक्तं तदत्र न सम्भवतीत्याशङ्क्यास्यां तदपि सम्भावयति ।

नित्यं नृत्यति पार्वत्याः पुरतः परमेश्वरः ।
यदन्तस्तादृशं प्रेम तदग्रे किं न नृत्यतु ॥ ७६ ॥

नित्यमिति । हे शिष्य परमेश्वरः परमः कार्यकारणातीत ईश्वरो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्माशिवगुरुः पार्वत्याः पञ्चपर्वविस्तारकमोहजन्यायाः प्रमावृत्तेः पुरतोऽग्रभागे नित्यं सर्वदा नृत्यति नृत्यं करोतीव स्फुरतीत्यर्थः, कुतः इत्यत आह य-

दन्तरिति, हे शिष्य यदन्तर्यस्याः प्रमाख्यवृत्त्या अन्तरन्तरे तादृशं शिवस्य साक्षात्स्फुरणानृत्ययोग्यं पूर्वत्र मम प्रिय इत्यादिश्लोकद्वयोक्तं प्रेम प्रीतिरस्ति तदग्रे तस्यास्तादृशमेमवत्याः प्रमापार्वत्या अग्रे पुरो भागे किं कुतो न नृत्यतु नर्त्तनं न करोतु किन्तु नृत्यत्वेवेत्यर्थः, संभावनायां लोट् सर्वदैव स्फुरत्विति भावः ॥ ७६ ॥

इदानीं ब्रह्माकारवृत्तेर्ब्रह्मणश्च भिन्नत्वेन प्रतीतावपि तयोर्वास्तवमेकत्वं निश्चित्य तदनुसन्धाय च तौ प्रणमति ।

एकात्मभावसम्पन्नौ स्थितौ भिन्नात्मकाविव ।
भवानीशङ्करौ वन्दे ब्रह्मविद्ब्रह्मणी यथा ॥ ७७ ॥

एकात्मेति । हे शिष्य यथा यद्वदेकात्मभावसम्पन्ने एकोऽद्वितीयो य आत्मा तत्त्वं तस्य भावस्तादात्म्यं तत्सम्पन्ने अपि प्राप्ते अपि भिन्नात्मके भिन्नावात्मानौ स्वरूपे ययोस्ते तथोक्ते अत एव ब्रह्मविद्ब्रह्मणी ब्रह्मवेत्ता ब्रह्म च तज्ज्ञानविषय इत्येवमर्थवाचकशब्दाभ्यामुच्येते तथा तद्वदेकात्मभावसंपन्नावेकोऽद्वितीयः सच्चिदानन्दरूप आत्मा स्वरूपं ययोस्तौ तथोक्तौ वस्तुतो विद्यमानावपि भिन्नात्मकौ भिन्नः पृथगात्मा स्वरूपं ययोस्तौ तथाभूतौ लोकदृष्ट्या प्रतीतौ भवानीशङ्करौ भवत्यस्मान्माया तत्कार्यं च प्रपञ्चश्चेति भवो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा तमनिति जीवयति असद्रूपं जीवेश्वरभावरूपं परत्वं बाधित्वा सच्चिदानन्दस्फोरकत्वेन जीवयतीति भवानी ब्रह्मास्मीति प्रमारूपा ब्रह्माकारा वृत्तिः शङ्करश्च जगदानन्दकरो ब्रह्माभिन्नो प्रत्यगात्मा तावहं साधनसंपन्नः साक्षिष्ठात्वांश्रदाभाक्तो वन्दे प्रणमामि चिदाभासस्य स्वतस्तदंश

स्फुरणाभावेन बुद्धिवृत्त्यधीनत्वाद्ब्रह्माकारवृत्त्यनुसरणेनैव ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मना तादात्म्यं स्वस्मिन्ननुसन्दधामीत्यभिप्रायः। लौकिकार्थस्तु पूर्वत्रोत्तरत्र च स्पष्ट एवेति न दर्शितः स स्वबुध्यैवानुसन्धेयः ॥ ७७ ॥

एवं ब्रह्मविद्ब्रह्मणी परमार्थत एकत्वेन लौकिकदृष्ट्या च भिन्नत्वेन लक्षयित्वेदानीं ब्रह्मणि तु सर्वदैव प्रपञ्चाभाव इति मुक्तिसुखं वृत्तावेवेति वृत्तावादरं विशिष्टं विधातुं ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मनः सकाशाद्ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्माकारवृत्तेरेव श्रैष्ठ्यमाह चतुर्भिः तत्रादावुभयोरुभयत्र प्रेम्णोऽतिशयेन स्वेष्टब्रह्मतोऽपि तद्विषयकवृत्तावेवादरः कर्त्तव्य इत्याशयेन वृत्तेरेव स्तुतियोग्यत्वं विशेषतो ब्रह्मत इत्याह ।

प्रकारद्वितयेनापि पार्वती स्तुतिमर्हति ।
यदस्याः शङ्करे प्रेम यदस्यां प्रेम शाङ्करम् ॥७८॥

प्रकारेति । हे शिष्य प्रकारद्वितयेनापि प्रकारस्य धर्मस्य द्वितयं द्वयं तेन हेतुनापि पार्वती पञ्चपर्वविस्तारकमोहजन्यापि अहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्माकारा वृत्तिः स्तुतिं स्तवनं आदरमित्यर्थः, अर्हति युनक्ति स्तुति योग्या भवतीति भावः, किं तत्प्रकारद्वयमित्यपेक्षायां तद्दर्शयति, यदिति यद्लौकिकं प्रेम स्नेहोऽस्या ज्ञानिप्रत्यक्षाया अहं ब्रह्मास्मीतिवृत्तेः शङ्करे सकलजगदानन्दकरे प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि अस्तीत्येकः प्रकारः, यच्चालौकिकं शाङ्करं सकलजगदानन्दकरप्रत्यगात्माभिन्नब्रह्मसम्बन्धि प्रेम स्नेहोऽस्यां प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयकाविद्वत्प्रत्यक्षायां वृत्तावस्तीत्येवं द्वितीयः प्रकारो ज्ञेयः ॥ ७८ ॥

आनन्दाधिक्यहेतुत्वादपि सामान्यानन्दरूपात्प्रत्यगभिन्न-

ब्रह्मणः सकाशाद्ब्रह्माकारवृत्ताविवादरो विधेय इत्याह ।

पूजनीया विशेषेण शङ्करादपि पार्वती ।

साक्षादानन्दरूपो यस्तस्याप्यानन्दवर्धिनी ॥ ७९ ॥

पूजनीयेति । हे शिष्य शङ्करादपि सकलजगदानन्दप्रदा त्प्रत्यगभिन्नब्रह्मणोऽपि सकाशाद्विशेषेणातिशयेन पार्वती पञ्चपर्वविस्तारकाज्ञानोत्पन्नाऽप्यहंब्रह्मास्मीति वृत्तिः पूजनीया ऽऽदरणीया कुत इत्यत आह साक्षादिति, यो विद्वत्प्रत्यक्षो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्माऽऽनन्दरूपः सुखस्वरूपः साक्षात्स्वत एवास्ति 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्,यदेष आकाश आनन्दो न स्याद्, एष ह्येवानन्दयाति, यो वै भूमा तत्सुखमि'त्यादिश्रुतेस्तस्य तादृशस्यापि आनन्दवर्धिन्यानन्दं सुखं वर्धयतीति सा तथोक्ता स्वविषयब्रह्मानन्दस्वात्मानन्दाभ्यामानन्दद्वैगुण्यकारिणीति भावः, अस्तीति शेषः, अत इति पूर्वत्र योज्यम् ॥ ७९ ॥

ननु मुमुक्षूणां प्रत्यगभिन्नब्रह्मभाव एवेष्टः साक्षान्मुक्तिप्रदत्वाद्वास्तवत्वाच्चास्तु किमापातिकया वृत्त्येत्याशङ्क्य तस्या एव ब्रह्मत्वं सोपपत्तिकमाह ।

परब्रह्मस्वरूपैव पार्वती नात्र संशयः ।

यदस्यां प्रचुरप्रेमा ब्रह्मज्ञानी सदाशिवः ॥ ८० ॥

परब्रह्मेति । हे शिष्य पार्वती पञ्चपर्वविस्तारकमोहोत्पन्ना प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयाऽहं ब्रह्मास्मीति प्रमारूपावृत्तिः पार्वती परब्रह्मस्वरूपैव परं कार्यकारणातीतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु स्वमसाधारणं रूपमाकृतिर्यस्याः सा तथाभूतैवास्तीति निश्चेतव्यम् ,अत्र ब्रह्माकारवृत्तेर्ब्रह्मरूपत्वे संशयः सन्देहो न नास्ति कुत इत्यत आह यदिति, यद्यस्मात्कारणाद्ब्रह्मज्ञानी ब्रह्मणः प्र-

त्यगभिन्नब्रह्मणो ज्ञानं साक्षात्कारो विद्यते यस्य स तादृशोपि अत एव सदाशिवः सर्वदा सुखस्वरूपः सन्नपि प्रत्यगभिन्न-ब्रह्मशिवगुरुरस्यां प्रकृतायां ब्रह्माकारवृत्तौ पार्वत्यां प्रचुर प्रेमा प्रचुरमुत्कृष्टं प्रेम स्नेहो यस्य स तथाविधोऽस्ति अत इति योज्यम् ॥ ८० ॥

ननु प्रत्यगात्मशिवगुरौ साकारे च शिवे वृत्तिसुखाभि-लाषेण स्त्रीभोगजन्यसुखाभिलाषेण च विषयित्वमेव कुतो न स्यात्कुतश्च ब्रह्मज्ञानित्वं तयोर्निश्चेतव्यमित्याशङ्क्योभयत्र विष-यित्वलक्षणाभावं दर्शयति ।

मन्दारास्तरवो वनेषु परिखातोयं सुधासागरो
द्वारेप्यष्टविभूतयो निधिगणैरन्तःपुरे पार्वती ।
शूलं शस्त्रवरं वृषः प्रियसखा नारः कपालः करे
ग्रैवेयं गरलं भुजेषु भुजगा भस्माङ्गरागे रुचिः ॥८१॥

मन्दारा इति । हे शिष्य साकारपक्षे यस्येत्यध्याहार्यं, यस्य शिवस्य वनेषु अरण्येषु आरामेषु वा मन्दारा मन्दारनामका-स्तरवः कल्पवृक्षाः सन्ति अन्यकामिनां कामानुरूपफलप्रदत्वा-द्यत्प्राप्तये कर्माद्यनुष्ठानं क्रियते ते कल्पवृक्षाः शिवस्यारण्ये साहजिकाः स्थिता इति भावः, किञ्च यस्य शिवस्य परिखातोयं परिखा शिवनगरस्य परितः खातरूपा तस्यास्तोयं जलं सुधासा-गरोऽमृतसमुद्रोऽस्ति कामिनां विषयभोगाय बहुकालशरीरजी-वनहेतुभूतममृतं काम्यमिति तत्प्राप्तये कर्माद्यनुष्ठानक्लेशस्त-स्तस्य समुद्र इव शिवनगरपरिखाभूतं विद्यत इति भावः, किञ्च द्वारेपि यस्य शिवस्य द्वार्यपि निधिगणैः सह निधयः पद्मशङ्खा-दयो नव तेषां गणैः समूहैः सह साकमष्टविभूतयोऽष्टाव-

ष्टसङ्ख्या विभूतयोऽणिमाद्याः सिद्धयः सन्ति सर्वकामसाधनत्वात्सर्वमिथिषु अष्टसिद्धिषु च कामिनां कर्मोपासनाद्यनुष्ठानप्रयासः प्रदृश्यते ते नव निधयस्ताश्चाष्टसिद्धयः शिवस्य नित्यप्राप्तत्वादनादरणीयत्वाच्च शिवदर्शनविघ्नरूपत्वेन द्वारे स्थापितास्तिष्ठन्तीति भावः, किञ्च यस्य शिवस्याऽन्तःपुरेऽवरोधे पार्वत्यस्ति गौरी विद्यते सुन्दरस्त्रीलाभायान्यकामिभिः गौरी पूज्यते सैव शिवस्यानुकूला भार्येति भावः, एवं भोगसामग्र्यां विद्यमानायामपि शिवस्य कामित्वाभावे चिह्नान्याह शूलमिति, शूलं त्रिशूलं तस्य शिवस्य शस्त्रवरं शस्त्रेषु आयुधेषु वरं श्रेष्ठमायुधमस्ति निर्धारणे षष्ठी सप्तमी वा श्रेष्ठमायुधं मतमित्यर्थः, कामिनां स्वल्पसम्पत्तावपि विद्यमानायां सत्यां धनुःखड्गादीन्यायुधानि तेषां स्वस्य च सौन्दर्याय सुवर्णादिधातुभिश्चित्रितानीष्टानि दृश्यन्ते शिवस्य तु सर्वलोकारुचिविषयं लौहं सुवर्णादिभिरचित्रितं त्रिशूलं मान्यं शस्त्रमतस्तस्मिन्कामिलक्षणाभावात्कामित्वं नास्तीति निश्चेतव्यमिति भावः, किञ्च तस्य शिवस्य प्रियसखा प्रिय इष्टः सखा मित्रमिष्टं वाहनमित्यर्थः, वृषो बलीवर्दोऽस्ति कामिनां तु स्वल्पायामपि सम्पदि प्राप्तायां सत्यां करितुरगरथादियानानि सुवर्णादिभूषितानि दृश्यन्ते शिवस्यैतादृशि संपदि विद्यमानायामपि लोकगर्ह्यं वृषवाहनमस्ति ततस्तस्मिन्कामिलक्षणाभावान्न कामित्वमिति निश्चेतव्यमिति भावः, किञ्च शिवस्य करे हस्ते नारो नुर्मनुष्यस्यायं नारः कपालो नृकरोटिरस्ति कामिनां तु किञ्चित्संपन्नानामपि पानभोजनपात्राणि सुवर्णादिनिर्मितानि दृश्यन्ते शिवस्य तु पानभोजनार्थं मनुष्यशिरोऽस्थिभूतं लोकनिन्द्यं कपालमस्ति ततोपि कामिलक्षणाभावान्न शिवे कामित्वमिति भावः, किञ्च शिवस्य

ग्रैवेयं ग्रीवाभूषणं गरलं विषमस्ति कामिनां स्वल्पायामपि संपदि विद्यमानायां सुवर्णरत्नादिनिर्मितानि ग्रीवाभूषणानि दृश्यन्ते शिवस्य तु कण्ठभूषणं विषमतः कामित्वलक्षणाभावान्न शिवे कामित्वं सम्भाव्यमिति भावः, किञ्च भुजेषु शिवस्य हस्तेषु भुजगाः सर्पाः सन्ति कामिनां तु किञ्चित्संपत्तौ विद्यमानायां बाहुषु सुवर्णरत्नादिनिर्मितानि भूषणानि दृश्यन्ते शिवभुजेषु तु लोकभीतिप्रदाः सर्पा एव भूषणत्वेन धृता अतश्च कामिलक्षणाभावान्न शिवे कामित्वमिति भावः, किञ्च शिवस्य भस्माङ्गरागे भस्म विभूतिरेवाङ्गस्य शरीरस्य रागो रञ्जनद्रव्यं तस्मिन्रुचिः प्रीतिरस्तीति शेषः, कामिनां तु स्वल्पायामपि संपदि विद्यमानायां चन्दनकस्तूर्याद्यङ्गरागे रुचिर्दृश्यते शिवस्य तु सर्वलोकाप्रिये भस्मन्येव प्रीतिरधिकाऽतो न तस्मिन्कामित्वं किन्तु तस्मिन्वैराग्यलक्षणस्य विद्यमानत्वाद्ब्रह्मवित्त्वं तादृशब्रह्मज्ञानित्वे विद्यमानेऽपि शिवस्य पार्वत्यामधिकप्रीतिदर्शनात्पार्वत्याः परब्रह्मत्वं पूर्वश्लोकोक्तं सम्भाव्यमिति भावः। प्रकृतार्थे तु प्रसङ्गाभिन्नब्रह्मशिवगुरोर्यस्य विद्रुमलक्ष्मस्य वनेषु सम्भजनविषयेषु वेदान्तेषु वनधातोः सम्भजनार्थाद्वनशब्दनिष्पत्तेर्वनशब्देन सेवनयोग्या वेदान्ता अत्र ग्राह्या इति भावः, तरवस्तरन्ति भवसागरं ते तरवो ज्ञानिनो मन्दाराः मं मकारवाच्यं समष्टिव्यष्ट्यज्ञाने तदुपाधिकावीश्वरप्राज्ञौ चैतद्रूपं प्रपञ्चं दारयन्ति स्वस्यान्येषां च विनाशयन्ति ते तथोक्तास्तिष्ठन्ति यस्य शिवस्य स्वरूपज्ञानप्रतिपादकेषु वेदान्तेषु स्थिताः सन्तः स्वतो भवसागरं तीर्णा अन्येषामप्यज्ञाननिवारणेन तारका भवन्ति किं पुनस्तेषां कामित्वं नास्तीति तेषां कामित्वाभावे च किं पुनः प्रत्यगभिन्नब्रह्मभिन्नगुरौ कामित्वं नास्तीति कामित्वाभावेऽपि अस्माका-

रवृत्तौ प्रीत्यतिशयस्यानुभूयमानत्वाद्ब्रह्माकारवृत्तौ ब्रह्मत्वमुक्तं सम्भाव्यमिति भावः, किञ्च प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोः परिखातोयं परितः खनति उन्मूलयत्यविद्यामिति परिखा विद्या तस्यास्तोयं तोयमिव तृष्णानिवर्त्तकं सुखं विद्यानन्दशब्दवाच्यं सुधासागरः सुधा अमृतानि सुखानि मानुषानन्दादिब्रह्मानन्दान्तानि 'आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठ' इत्यादिकया 'स एको ब्रह्मण आनन्द' इत्यन्तया श्रुत्या प्रतिपादितानि उत्तरोत्तरं शतशतगुणितानि तेषां तोयस्थानीयानां सागर इव विद्यानन्दोऽस्ति ब्रह्मानन्दविद्यानन्दयोरभेदाद्ब्रह्मानन्द एव सुधासागरत्वेन ग्राह्यः, किञ्च द्वारेऽपि प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरोः प्राप्तिकारणत्वाद्द्वारभूतं योगो ज्ञानं वा तस्मिन्नपि निधिगणैः सह निधीयन्ते स्थाप्यन्ते सिद्धयो येषु ते निधयस्तत्तत्सिद्धिप्रापका धारणाविशेषास्तेषां गणाः समूहास्तैः साकमष्टविभूतयोऽष्टसङ्ख्याः सिद्धयः सन्ति, किञ्च यस्य प्रत्यगभिन्नशिवगुरोरन्तःपुरेऽन्तःकरणे लिङ्गशरीरे पार्वती पञ्चपर्वविस्तारकमोहोत्पन्नापि अहंब्रह्मास्मीति प्रमावृत्तिरस्ति, किञ्च यस्य प्रत्यगभिन्नशिवगुरोः शूलं शान्तिवैराग्यबोधाख्यैरित्यादिश्लोकोक्तं प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयबोधरूपमेव त्रिशूलं शत्रुभेदकमिवाज्ञानशत्रुभेदकं शस्त्रवरं शंसनीयेषूपदेश्येषु शस्त्रेषु वरं श्रेष्ठमस्ति, किञ्च वृषो ब्रह्माद्या यत्र नारूढा इति श्लोकोक्तो धर्ममेघाख्यः समाधिः श्रेष्ठत्वाद्वृषः स प्रियसखेष्टं मित्रमस्ति, किञ्च यस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोः करे हस्ते योगाख्ये साङ्ख्ययोगौ निजौ बाहू इत्युक्तेः, नारो नराति किञ्चिदपीति नरो वैराग्यादिसाधनसम्पन्नः प्रमाता तस्यायं नारः कपालः कं ब्रह्मसुखं पालयति रक्षतीति कपालो ब्रह्मसुखसाक्षात्कारोऽस्ति ब्रह्मसुखसाक्षात्कारस्य योगाधीनत्वाद्यो-

गहस्तेनैवान्येषामपि तत्प्राप्तिरिति भावः, किञ्च यस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोर्ग्रैवेयं ग्रीवायामिवैकदेशे स्थितं भूषणमिव वर्त्तमानं गरलं गृणाति हितमुपदिशतीति गरो गुरुः, गिरति ग्रसति अज्ञानमिति गरो गुरूपदिष्टवाक्यकदम्बो वाऽज्ञानाद्यनर्थग्रासकत्वात्तं लाति आदत्ते इति गरलं गुरुसेवनं गुरूपदिष्टवाक्याङ्गीकरणं वाऽस्तीति ज्ञातव्यं, किञ्च यस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोर्भुजेषु द्वैताद्वैतत्यागादानहेतुत्वाद्भुजौ साङ्ख्ययोगावादरेबहुवचनं तेषु भुजगा भुजाभ्यां साङ्ख्ययोगाभ्यां गच्छन्त्यात्मानमिति भुजगाः साङ्ख्येन योगेन वा जीवब्रह्मैक्यसाक्षात्कारा इति भावः, योगिनो विवेकिनश्च सन्ति, किं च यस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरो रुचिः प्रीतिर्भस्माङ्गरागे ज्ञानबाधितं प्रारब्धशेषपर्यन्तं प्रतीयमानं जगत्तदेव भस्मतुल्यत्वाद्भस्मेव भस्म तदेवाङ्गरागः स्वरूपरञ्जकं द्रव्यं तस्मिन्नस्तीति ज्ञेयम, एतैर्लक्षणैः प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरौ कामित्वाभावः सम्भाव्यस्तथा सत्यपि स्वाकारवृत्तौ प्रीत्यतिशयदर्शनाद्ब्रह्माकारवृत्तावेव ब्रह्मत्वं संभाव्यमिति भावः ॥ ८१ ॥

ननु साकारे शिवे प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरौ च पार्वत्यां ब्रह्माकारवृत्तौ च प्रेमाधिक्यदर्शनात्कामित्वं तर्हि कुतः प्रतिपाद्यत इत्याशङ्क्य मूढजनानां तथा प्रतीतिरस्तु मत्प्रतीत्या तु न तथेत्याशयेनाह ।

चन्द्रादित्यशतप्रकाशजयिनी चन्द्रावतंसोज्ज्वला
गङ्गागर्भजटाधरा त्रिनयना गङ्गाम्बुवन्निर्मला ।
वामेभूधरकन्यका सहचरी भूत्या सदालंकृता
स्वानन्दशितिकण्ठिनी पुरभिदो मूर्त्तिः पुरः स्फूर्जति॥८२॥

चन्द्रादित्येति । हे शिष्य साकारपक्षे चन्द्रादित्यशतप्रकाशज-यिनी चन्द्राः सोमा आदित्याश्च सूर्याश्च तेषां शतानि शतकानि तेषां प्रकाशः प्रभा तं जयति तच्छीलाऽतितेजस्विनीत्यर्थः; निराकारपक्षेपि ।

'न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद्गत्वा न विर्त्तन्ते तद्धाम परमं मम'ति भगवद्वचनात् ।
न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम् ।
नेमा विद्युतो भान्ति कुतोयमग्निः ॥
तमेव भान्तमनुभाति सर्वम् ।

तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'ति श्रुतेश्च, ननु श्रुतौ स्मृतौ चैकचन्द्रस्यैकसूर्यस्य च प्रकाशतिरोधानं तत्र न तच्छतकप्रकाशजेतृत्वं दृश्यते किञ्च तेषां शतकमपि लोकशास्त्रविरुद्धं च न सम्भवति सूर्यचन्द्रयोरेकत्वस्योपलभ्यमानत्वादिति चेन्न सूर्यप्रकाश एकदीपप्रकाशतिरोधानमिवानेकदीपप्रकाशतिरोधानसम्भव इवैकैकसूर्यचन्द्रयोः प्रकाशतिरोधाननिरूपणादनन्तचन्द्रसूर्यादीनां प्रकाशतिरोधानस्य सम्भावितत्वादनन्तब्रह्माण्डापेक्षया च सूर्यचन्द्रादीनामनन्तत्वाच्चाऽनन्तचन्द्रादित्यप्रकाशजेतृत्वं सम्भाव्यं प्रसगात्पशिवगुरौ, तथा चन्द्रावतंसोज्ज्वला चन्द्रः सोम एवातंसश्चूडाभूषणं तेनोज्ज्वलाऽतिशोभायमाना; निराकारपक्षेऽपि शुद्धात्माशीतलाकान्तेत्यादिश्लोकोक्तमायाविचाररहितत्वतापत्रयनिवर्तकत्वकमनीयत्वसूक्ष्मत्वदुष्प्रापत्वकार्यकारणातीतत्वलक्षणैर्लक्षितो बोध एव चन्दयति आह्लादयतीति व्युत्पत्या चन्द्रपदेन ग्राह्यः सोऽवतंस इव शिरसा धार्यो मुमुक्षूणां तेनोज्ज्वला निर्मलत्वेन प्रकाशमाना, तथा गङ्गागर्भज-

टाधरा गङ्गा विष्णुपदी गर्भ उदरे यासां तथाभूतानां जटानां सटानां धरा धर्त्री; निराकारपक्षे तु ब्रह्मलोका च या गङ्गेत्यत्रोक्ता ब्रह्मविषयिणी सन्ततं प्रवर्त्तमाना वृत्तिरेव योगपक्षे सुषुम्णा वात्र गङ्गापदेन ग्राह्या सा गर्भ उदर इवान्तःस्थिता यासां जटानां तासां विश्रामोयं मुनीन्द्राणामित्याद्युक्तानां वेदान्तसाङ्ख्ययोगाख्यानां जटानां धरा धात्र्याधारभूतेत्यर्थः, तथा त्रिनयना त्रीणि त्रिसङ्ख्यानि नयनानि नेत्राणि यस्याः सा तथोक्ता; निराकारपक्षे तु त्रीणि त्रिसङ्ख्यानि नयनानि प्रापकानि कर्मोपास्ती उभे नेत्रे इत्यत्रोक्तानि कर्मोपासनज्ञानाख्यानि अन्तःकरणशोधनेन चितस्थैर्यसम्पादनेन च साक्षात्प्रकाशनेनापि क्रमेण यस्याः सन्ति सा तथाभूता तथा-गङ्गाम्बुवन्निर्मला यथा गङ्गाजलं स्वतो मलरहितं सदन्येषामपि मलनिवर्त्तकं भवति तथा निर्मला स्वतः पापरहिता सती स्वशरणमुमुक्षूणामपि पापनिवर्तिका; निराकारपक्षे तु 'अपहतपाप्मे'ति श्रुतेः स्वतः पापमायाविद्यादिमलरहिता सती स्वसाक्षात्कारवतां स्वशरणागतमुमुक्षूणां च पापस्य मायाविद्यादिमलानां च निवर्तयित्री, किञ्च यस्याः शिवमूर्त्तेर्भूत्या जाताविकवचनमष्टविभूतिभिः सदा सर्वकालश्चालङ्कृता भूषिता सहचरी सह साकं चरितुं वर्तितुं शीलमस्याः सा तथोक्ता भूधरकन्यका भुवः पृथिव्या धरः स्तम्भकः पर्वतो हिमाचलस्तस्य कन्यका सुता पार्वती वामे वामभागेऽस्ति; निराकारपक्षे तु यस्याश्चिन्मात्राकृतेर्भूत्याऽष्टविभूतिभिः सदा सर्वकालमलङ्कृता भूषिता सती ब्रह्माकारवृत्त्यात्र सर्वसिद्धीनामुपलब्धेर्भूधरकन्यका भवन्त्यस्या जीवा इति भूरज्ञानं तत्कार्यं च विक्षेपः क्षेत्रापरपर्यायमन्तःकरणमित्यर्थः, अत्र भूपदेन ग्राह्यं तस्या धरोऽव-

शुम्भकस्तस्य कन्यका सुतेव जीवब्रह्मैक्यसाक्षात्कारहेतुभूताहं-ब्रह्मास्मीत्याकारा वृत्तिर्वामे वामं सुन्दरं सुखरूपं तस्मिन् सुखविषयत्वादेव तस्या इति भावः, सहचरी सह साकं चरितुं स्वात्मसुखमनुभवितुं शीलमस्याः सा तथाभूताऽस्ति विषयतद्वृत्त्योः साहचर्यस्य लोके प्रसिद्धत्वादिति भावः, तथा स्वानन्दा स्व आत्मरूप आनन्दः सुखं यस्याः सा तथोक्ता न तु शिवः कामिवद्विषयसुखेन सुखीति भावः; निराकारपक्षे तु स्व आत्मैवानन्दः सुखं तद्रूपेत्यर्थः, न तु विषयसुखेन विद्यानन्देन च सुखरूपेत्यर्थः, तथा शितिकण्ठिनी कण्ठे ब्रह्माण्डनभसामिति श्लोकोक्तप्रकारेण निराकारपक्षे श्यामकण्ठवत्त्वं व्याख्येयं, यद्ब्रह्माण्ड शरीरस्येत्यादिभि रामरत्नं धृतं कण्ठे नीलकण्ठत्वकारणमित्यन्तैः श्लोकैरुक्तेषु नीलकण्ठत्वकारणेषु मध्ये यथारुचि साकारपक्षे नीलकण्ठत्वं व्याख्येयम्, एतादृशी पुरभिदः पुरं त्रिपुरम्भिनत्ति नाशयति असौ पुरभित् त्रिपुरहन्ता शिवस्तस्य मूर्तिराकृतिर्मे पुरोऽग्रे स्फूर्जति भासते; निराकारपक्षे तु पुरभिदः पुराणि स्थूलसूक्ष्मकारणाख्यानि समष्टिव्यष्टिरूपाणि शरीराणि भिनत्ति बाधतेऽसौ पुरभित्तस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोर्मूर्तिश्चिन्मात्ररूपाऽऽकृतिर्मे ब्रह्माभिन्नप्रत्यात्मरूपस्य चिदाभासस्य पुरोऽग्रे प्रत्यक्षतयेत्यर्थः, स्फूर्जति प्रकाशतेऽतः कामिभिः स्वप्रादृश्यारोपेण साकारे निराकारे च पार्वत्यां वृत्तौ ब्रह्माकारायां वा शिवस्य ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरोश्च प्रेमाधिक्यदर्शनात्कामित्वं प्रतिपादितं तन्मौढ्यविलसितमेवेति कामित्वाभावेन ब्रह्मज्ञानिनः शिवस्य ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरोश्च पार्वत्यां प्रमारूपवृत्तौ च प्रेमाधिक्यदर्शनात्पार्वत्या ब्रह्माकारवृत्तेश्चोक्तं ब्रह्मत्वं सम्भाव्यमिति भावः ॥ ८२ ॥

इदानीं निर्णीतं सोपकरणं ध्यानमुत्तरत्रासङ्करायोपसंहरति गद्येन।

इति सोपकरणं ध्यानम् ।

इतीति । सोपकरणमुपकरणं ध्यानानुकूलसर्वसामग्री तेन सहितं सोपकरणं ध्यानं चिन्तनरूपः पूजोपचार इति समाप्तम् ।

एवं ध्यानं निर्णीयेदानीमुत्तरमवशिष्टं पूजाक्रमं निर्णेतुं तत्र प्रथमं स्नाननिर्णयाय स्नानमन्त्रं तावद्दर्शयति ।

पशुपतये नमः स्नानम् ।

पशुपतय इति । पशुपतये पशवोऽज्ञा जीवा इत्यर्थः, तेषां पतिः पालकः स्वसत्त्वचित्त्वानन्दत्वदानेन रक्षको जीवानां ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुस्तस्मै तत्स्वरूपप्राप्तय इत्यर्थः, नमः प्रह्वीभावोऽष्टप्रकृत्यष्टाङ्गसहितोऽष्टप्रकृतितदुपहितजीवबाधेन लय एवात्र प्रणामो विवक्षितः, अष्टधा प्रकृतिश्च ।

'भूमिरापो ऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥

इति श्लोके गीतायां भगवतोक्ता, बाधश्च 'नान्यो तोऽस्ति द्रष्टा नान्योतोऽस्ति श्रोते'त्यादिश्रुतिभिरष्टप्रकृत्युपहितकर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्मचिदाभाससत्त्वनिषेध रूप उक्तः प्रसिद्धस्तेन च पशुत्वत्याग एव पशुपतिशब्दवाच्यो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मनैक्यमेव मन्त्रार्थोऽत्र विवक्षित इति भावः, इममेवार्थं श्लोकेन स्पष्टयति ।

पशुत्ववासना त्याज्या ज्ञानगङ्गाम्बुधारया।

पवित्रया शीतलया स्नाप्यः पशुपतिः शिवः ॥ ८३ ॥

पशुत्वेति । हे शिष्य ज्ञानगङ्गाम्बुधारया ज्ञायते प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मानेनेति ज्ञानं बोधः स एव सन्ततगमनात्पवित्रत्वकारणाच्च गङ्गेव तस्या अम्भिरव तापत्रयनिवर्तकत्वा-

द्विग्रानन्दोऽत्र ग्राह्यस्तस्य धारेवात्राखण्डत्वं विवक्षितं तया प-वित्रया मायाविद्यारागादिमलनिवर्त्तकया शीतलया तापत्रनि-वर्त्तयित्र्या पशुत्ववासनाऽज्ञत्वात्पशोर्जीवस्य भावः पशुत्वं तस्य वासनेच्छा त्याज्या त्यक्तुं योग्याऽस्ति तेनेत्यध्याहार्य्य तेन पशुत्ववासनात्यागेन पशुपतिः पशूनामज्ञानां जीवानामिति यावत् पतिः पालकः स्वसत्त्वं जीवेष्वारोप्य रक्षको ब्रह्माभि-न्नप्रत्यगात्मशिवगुरुः शिवः सुखरूपः स्नाप्यः स्नापितव्यो ब्र-ह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरोर्जीवत्ववासनात्यागपुरःसरं जीव-त्वबाध एवात्र पूजायां स्नानं कार्यमिति भावः ॥ ८३ ॥

एवं स्नानं निर्णीयेदानीमुत्तरोपचारान्निर्णेतुं तत्समर्पणमन्त्रं तावदाह ।

शिवाय नम इति पूजनम् ।

शिवाय नम इति। शिवाय शिवो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मशि-वगुरुस्तस्मै तत्स्वरूपप्राप्तये नमोऽष्टप्रकृत्यष्टाङ्गसहितः साधि-ष्ठानचिदाभासबाधरूपः प्रह्वीभावोऽस्त्विति प्रार्थनेति मन्त्रार्थः, इत्यनेन सर्वोपचारार्पणं ज्ञायत इति शेषः। तमेवार्थं श्लोकेनापि स्पष्टयति ।

शिवो देवः शिवो जीवः शिवादन्यन्न विद्यते ।
एवं शिवे प्रकर्त्तव्यं भक्त्या चन्दनलेपनम् ॥ ८४ ॥

शिव इति । हे शिष्य देवः प्रत्यगभिन्नब्रह्मचिद्रूपो गुरुः शिव आनन्दरूपोऽस्ति 'यो वै भूमा तत्सुखम्'इति श्रुतेः, किञ्च जीवोऽधिष्ठानकूटस्थचैतन्यसहितः प्राणोपाधिमान् बुद्धिस्थ-चिदाभासो जीवः स शिवः प्रत्यगभिन्नब्रह्मानन्द एवास्ति 'ना-न्योऽतोऽस्ति द्रष्टे'त्यादिश्रुतिभिर्जीवबाधेन कूटस्थावशेषणादे-

तदेव व्यतिरेकेणाप्याह शिवादिति, शिवाद्ब्रह्माभिन्नप्रत्यगानन्द-गुरोः सकाशादन्यत्पृथग्जीवत्त्वं न विद्यते नास्ति ब्रह्माभिन्न-प्रत्यगात्मनः सकाशाज्जीवसत्ताऽन्या नास्तीत्यर्थः, एवमित्थं भाव एव शिवे ब्रह्माभिन्नप्रत्यगानन्दरूपे भक्त्या प्रेम्णा चन्दलेपनं चन्दयति आह्लादयतीति चन्दनं विद्यानन्दस्तस्य लेपनं संयोजनं प्रकर्तव्यं प्रकर्षेण सम्पाद्यमिति भावः ॥ ८४ ॥

एवमेवाक्षतान्समर्पयितुं गद्येन प्रति जानीते ।

अथाक्षताः ।

अथेति । अथ चन्दनलेपननिर्णयानन्तरमक्षता लोके शिव-पूजायां यथा समर्प्यन्ते तेऽत्र पूजायां निर्णीयन्त इति शेषः । त-मेव निर्णयं पद्येनाह ।

भजनादक्षता भक्ता देवस्तु स्वयमक्षतः ।
अतस्त्वक्षतया भक्त्या पूजनीयः शिवोऽक्षतैः ॥ ८५ ॥

भजनादिति । हे शिष्य भक्ता ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वस्य स्वस्मिंश्चिदाभासे सेवका अङ्गीकर्तारश्चिदाभासा एव भजना-त्तादृशं यत्स्वस्मिन्ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वस्वीकारलक्षणं भजनं सेवनं तस्माद्धेतोरक्षता न क्षता न नष्टा भवन्ति देवस्तु ब्रह्माभिन्नप्रत्यक्चिद्रूप आत्मापि स्वयं स्वत एवाक्षतो न क्षतो-ऽविनाशी 'अविनाशी वा अरेऽयमात्मे'त्यादिश्रुतेः, एवं चोभयोः स्वभावैक्याच्च परस्परं प्रीतिः सिद्धेति भावः, अत एवोभयो-रक्षतत्वेनैक्यादेकस्वभावत्वाच्च हेतोरक्षतैर्ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्व-स्य स्वस्मिन्नङ्गीकारेणाविनाशित्वं प्राप्तैश्चिदाभासैरक्षतया न क्षता नष्टा तथाविधा या भक्तिः प्रत्यगात्मत्वस्य स्वस्मिन्नङ्गीकारे प्रेमलक्षणा वृत्तिस्तयाऽहंब्रह्मेत्येवंरूपया वृत्त्येति भावः, शिवो

ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा शिव गुरुः पूजनीय आदरणीयः इदमेवात्राक्षतैः पूजनं ज्ञेयमिति भावः ॥ ८५ ॥

एवमक्षतार्पणं निर्णीयेदानीमर्कपुष्पार्पणं निर्णेतुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथार्कपुष्पविचारः ।

अथेति । अथाक्षतार्पणनिर्णयानन्तरमर्कपुष्पार्पणनिर्णयो लोके यदर्कपुष्पाणां शिवे समर्पणं क्रियते तस्यात्र शिवपूजायां निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः । तमेव निर्णयं पद्येनाह ।

अर्कः पाशुपतो नाम देवः पाशुपतप्रियः ।
अतः पाशुपतार्कस्य पुष्पं पशुपतेः प्रियम् ॥ ८६ ॥

अर्क इति । हे शिष्य पाशुपतः पशुर्जीवस्तस्य पतिः पालकः स्वसत्त्वसमारोपेण रक्षकः प्रत्यगभिन्नपरमात्मेत्यर्थः, तस्यायं पाशुपतः प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयको बोधो नाम प्रसिद्धः स एव प्रकाशरूपत्वादर्कः सूर्य इवास्ति अतः स बोधएवार्कोऽत्र ग्राह्यः, किञ्च देवो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा पाशुपतप्रियः पशुपतिर्जीवरक्षकः प्रत्यगात्मा ब्रह्माभिन्नस्तस्य तद्विषयत्वेन तत्सम्बन्धी पापाशुपतो बोधः प्रियः सुखकारणत्वादात्मत्वाच्चेष्टो यस्य स तथोक्तोऽस्ति अतो जीवब्रह्मैक्यबोधप्रियत्वादेव पाशुपतार्कस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयकबोधस्य प्रकाशरूपत्वेनार्कस्य पुष्पं पुष्पमिव प्रफुल्लं मुक्तिसुखं पशुपतेः पशूनां जीवानां पतेः पालकस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मणः प्रियमिष्टं भवति न लौकिकार्कपुष्पमत्र पूजायां ग्राह्यमिति भावः ॥ ८६ ॥

ननु लोके तावदर्कनाम्ना वृक्षः प्रसिद्धोऽत्र तु अर्कपदेन बोधः प्रतिपादितस्तत्र वृक्षधर्मवत्त्वं कथं सम्भाव्यं तत्राह ।

कटुपत्रस्तरुः कोपि भक्तेन गिरिशेऽर्पितः ।
प्रकाशकस्तमोहन्ता स एवार्कत्वमागतः ॥ ८७ ॥

कटुपत्र इति । हे शिष्य भक्तेनाहं ब्रह्मास्मीति स्वस्मिन् ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुत्वाङ्गीकारवता कोपि सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयः पूर्वमज्ञानावस्थायां कटुपत्रः कटूनि तीक्ष्णानि पत्राणि दलानि कामक्रोधादिवृत्तिरूपाणि यस्य स तथोक्तस्तरुर्ज्ञानावस्थायां तरति संसारसमुद्रमिति तरुर्ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मबोधो गिरिशे गिरन्ति नश्यन्ति तत्त्वज्ञानेनेति गिरयोऽज्ञानतत्कार्यरूपाः प्रपञ्चास्ताञ्छातयति स्वयंप्रकाशचिद्रूपेण तनूकरोति असौ गिरिशो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्माशिवगुरुस्तस्मिन्नर्पितस्तदभिन्नत्वेन निश्चितश्चेदित्यध्याहार्यं, चेद्यदि तर्हि प्रकाशकः प्रकाशयिताऽऽत्मानात्मनोस्तमोहन्ता तमसोऽज्ञानस्य हन्ता नाशको यतो भवति अत एव स ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मविषयको बोध एवार्कत्वं प्रकाशकत्वेनार्कनामत्वमागतः प्राप्त इति निश्चेतव्यम् ॥ ८७ ॥

ननु लोकप्रसिद्धेऽर्के शिवमल्लीति नाम प्रसिद्धं तदत्र कथं सम्भाव्यं तत्राह ।

पुष्पङ्कटुदलस्यास्य शाम्भवेन निवेदितम् ।
शम्भुना स्वीकृतं तेन सा जाता शिवमल्लिका ॥ ८८ ॥

पुष्पमिति । हे शिष्य अस्य प्रत्यक्षस्य कटुदलस्य कटूनि तीक्ष्णानि दलानि कामादिरूपाणि पर्णानीव यस्य तस्यान्तःकरणावच्छिन्नचिदाभासरूपबोधस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयस्य पुष्पं पुष्पमिव प्रफुल्लं विद्यासुखं शाम्भवेन शं भवत्यस्मादिति शम्भुः सर्वजगदानन्दकरः प्रत्यगभिन्नब्रह्माशिवगुरुस्तस्यायं शा-

म्भवस्तदंशत्वाच्चिदाभासस्तेन शिवे प्रत्यगभिन्नब्रह्मणि निवे- दितं समर्पितं ततः पृथगसत्त्वेन निश्चितमित्यर्थः, तच्छम्भुना स्वीकृतं शम्भुर्जगदानन्दकरः प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरुस्तेन स्वी- कृतमङ्गीकृतं स्वाभिन्नत्वेन सम्पादितमित्यर्थस्तेन कारणेन साऽहंब्रह्मास्मीति बोधरूपा वृत्तिः शिवमल्लिका शिवेन प्रत्य- गभिन्नब्रह्मणा सहैकीभूय मालते शोभत इति शिवमल्लिका- नाम्नी जाता लोके प्रसिद्धाऽस्तीति ज्ञेयम् ॥ ८८ ॥

एवमर्कपुष्पार्पणं निर्णीयेदानीं धत्तूरं निर्णेतुं गद्येन प्र- तिजानीते ।

अथ धत्तूरनिर्णयः ।

अथेति । अथार्कपुष्पनिर्णयानन्तरं धत्तूरनिर्णयो लोके धत्तू- रः शिवे समर्प्यते तस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः । त- मेव निर्णयं पञ्चधत्तूरनामनिरुक्त्या पञ्चभिः श्लोकैराह, तत्र तावद्धत्तूर इति धत्तूरनामनिरुक्त्योभयोः स्वभावसाम्यदर्श- नेन तमाह ।

ईश्वरस्य प्रसादेन भासतेऽन्यादृशं जगत् ।
स्वसमानगुणत्वेन धत्तूरः शिववल्लभः ॥ ८९ ॥

ईश्वरस्येति । हे शिष्य ईश्वरस्य शिवस्य प्रसादेन भजनाद्युपायैः स्वस्मिंस्तदाविर्भावलक्षणेन जगद्विश्वमन्यादृशं पूर्वं सद्रूपेण यत्प्र- तीतं तदेव ततो विपरीतमसद्रूपं भासते दृश्यते धत्तूरस्यापि सेवनेन तत्सेवके धत्तूराविर्भावलक्षणेन धत्तूरस्य प्रसादेनापि जगदन्यादृशं विपरीतं भवतीत्यतः स्वसमानगुणत्वेन स्वस्य शिवस्य गुणेन स्वभा- वेन समानस्तुल्यो गुणः स्वभावो यस्य धत्तूरस्य तस्य भावस्तत्त्वं तेन

धत्तूरो लोक उन्मत्तवृक्षः शिववल्लभः शिवस्य महादेवस्य वल्लभः प्रियोऽस्ति। प्रकृतार्थे तु ईश्वरो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्माशिवगुरुस्तस्य प्रसादेन प्रसादो विवेकेन चिदाभास आविर्भावलक्षणस्तेन तस्यैव स्वात्मसाक्षात्कारवतश्चिदाभासस्य जगद्विश्वमन्यादृशं 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति दृष्ट्या जगत्त्वबाधनेन ब्रह्मस्वरूपं भासते प्रतीयत इत्यतः स्वसमानगुणत्वेन स्वेन प्रत्यगभिन्नब्रह्मणा समानस्तुल्यो गुणः स्वभावो यस्य स तथोक्तः स्वात्मतादात्म्येन स्वात्मसेवकचिदाभासेष्वाविर्भावे सति जगदन्यथाप्रतीतिकरणगुणसाम्यवांस्तस्य भावस्तत्त्वं तेन तेनोपलक्षितः पुरुषो धत्तूरः शिववल्लभः शिवस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मगुरोर्वल्लभः प्रिय आत्मत्वाद्भवतीति ज्ञेयम् ॥ ८९ ॥

इदानीमुन्मत्तनामनिरुक्त्यापि तत्तात्पर्यमाह ।

> उन्मन्या स्वयमुन्मत्त उन्मादयति शाम्भवान् ।
> अत एव प्रियं शम्भोः पुष्पमुन्मत्तसम्भवम् ॥ ९० ॥

उन्मन्येति । हे शिष्य स्वयं शिव उन्मन्या मनोलयापरपर्याययोन्मन्यावस्थयोन्मत्त उन्मादं प्राप्तः सञ्छाम्भवाञ्छम्भुः शिवस्तस्यैते शाम्भवाः शिवभक्तास्तानुन्मादयति उन्मत्तान्करोति यतः कारणादत एवानेनैव कारणेन शम्भोः शिवस्योन्मत्तसम्भवं धत्तूरोत्पन्नं पुष्पं कुसुमं प्रियमिष्टं ज्ञेयम् । परमार्थतस्तु स्वयं ब्रह्माभिन्नश्चिदात्मोन्मन्या 'नेह नानास्ति किञ्चने'ति श्रुत्या सर्वस्यात्मभिन्नस्य वस्तुनो बाधितत्वेन मनसोऽत्यन्ताभावरूपया मुक्तावस्थयोन्मत्त उन्मत्त इव विधिनिषेधातीतः प्रतीयते तथा सञ्छाम्भवाञ्छम्भुः सकलजगदानन्दकरः प्रत्यगभिन्नो ब्रह्मानन्दस्तस्यैते शाम्भवा ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वं प्राप्ताश्चिदाभासाः प्रमातार इत्यर्थः, तानुन्मादयति

मनोनाशेन विधिनिषेधातीतान्करोति मुक्तान्करोति यतः कारणादत एवैवंस्वभावादेव शम्भोः सकलजगदानन्दकरस्य ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरोरुन्मत्तसम्भवं बाधितमनसश्चिदाभासात् सम्भव उत्पत्तिर्यस्य तत्तादृशं पुष्पमिव विकसितं ज्ञानं ज्ञानरूपा वृत्तिः प्रियमिष्टमस्ति न धत्तूरपुष्यमिति ज्ञेयम् ॥ ९०॥

इदानीं कितवनामनिरुक्त्यापि तद्द्रढयति ।

कैतवं कितवस्यास्य सर्वगोऽयं न लिप्यते ।
अतः कितवधूर्त्तस्य कैतवं कुसुमं प्रियम् ॥ ९१ ॥

कैतवमिति। हे शिष्य अस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोः कितवस्य सर्वगत्वे सति अलिप्तत्वं कपटं तेन युक्तत्वात्कपटिनो यज्ज्ञानिषु प्रसिद्धं सर्वगः सर्वत्रानुस्यूतः सन्न लिप्यते लिप्तो न भवति सर्वोत्पत्तिलयादिना तद्वान्न भवतीति तदिदं कैतवं कपटं ज्ञेयं यतोऽतः कारणात्कपटवत्त्वादित्यर्थः, कितवधूर्त्तस्य सर्वगत्वे सति अलिप्तत्वेन कितवः कपटः कामादिधूर्त्तवञ्चकत्वेन धूर्त्तो वक्ष्यमाणो वञ्चकः प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरुस्तस्य, यद्वा स्वस्मिन्सर्वगत्वेनालिप्तत्वं कामादिवञ्चकत्वं च साक्षात्कृतवान्प्रमाता तस्य कैतवं तस्मादुत्पन्नं कुसुमं पुष्पमिव प्रफुल्लमलिप्तत्वसर्वगत्वकामादिवञ्चकत्वोपलक्षितं प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरुविषयकं ज्ञानं विद्यानन्दविकासितमिति भावः, प्रियमिष्टं नान्यदित्यर्थः। लौकिकार्थे तु अस्य प्रत्यक्षस्य कितवस्य च्छलिनो यत्प्रसिद्धं सर्वगः समष्ट्यहंभावाधिष्ठातृत्वेन समस्तपदार्थेषु व्याप्तः सन्नपि न लिप्यते लिप्तो न भवतीत्येवं कैतवं कापट्यमस्ति अतः कारणात्कितवधूर्त्तस्य कपटेनोक्तविधेन धूर्त्तस्य सर्ववञ्चकस्य स्वस्वभाववत्त्वेन कैतवं धात्तूरसम्बन्धि कुसुमं

पुष्पं प्रियमिष्टम् ॥ ९१ ॥

इदानीं धूर्त्तनामनिरुक्त्यापि तद्द्रढयति ।

कामादयो महाधूर्त्ता धूर्तितं यैर्जगत्त्रयम् ।
तान्धूर्तयति यो युक्त्या स धूर्तो धूर्जटिप्रियः ॥९२॥

कामादय इति । हे शिष्य कामादयः कामोऽभिलाष आदिर्मुख्यो येषु क्रोधादिषु ते महाधूर्ता महान्तः श्रेष्ठा धूर्त्ता वञ्चकाः सन्ति तत्रोपपत्तिमाह धूर्त्तितमिति, यैः कामादिभिर्जगत्त्रयं जगतां लोकानां त्रयं त्रिकं धूर्त्तितं वञ्चितमस्ति ते कामाद्याः शिवेन ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुणा धूर्तितास्तत्तद्विषयबाधनेन वञ्चिताः सन्तीति हेतोरयं तादृशकामादिवञ्चकः प्रत्यक्षो धूर्तः सर्वकामादिवञ्चको ज्ञानी चिदाभासो धूर्त्तवल्लभो धूर्त्तकामादिवञ्चकस्य प्रत्यगभिन्नपरमात्मन आत्मत्वाद्वल्लभः प्रियोऽस्ति न तु लौकिकधूर्त्त इत्यर्थः । लौकिकार्थे तूभयोः स्वभावैक्याल्लौकिकधूर्तप्रियः शिवः, शेषं समानम् ॥ ९२ ॥

इदानीं कनकाह्वयनामनिरुक्त्यापि तदेवाह ।

अर्पितं शङ्करे धूर्त्तपत्रं कनकपुण्यदम् ।
अनेन हेतुना जातो धत्तूरः कनकाह्वयः ॥ ९३ ॥

अर्पितमिति । हे शिष्य शङ्करे जगदानन्दप्रदे प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरावर्पितं तत्सत्तासमर्पणेन प्रत्यगात्माभेदेन संपादितं धूर्त्तपत्रमुक्तलक्षणकामादिवञ्चकस्य चिदाभासस्य पत्रमिव वृक्षस्यांशभूतमहंब्रह्मास्मीति ज्ञानं कनकपुण्यदं कनकस्य सुवर्णस्यार्पणेन यत्पुण्यं सुकृतं तद्ददातीति तथाभूतं भवति अनेनैतेन

१ धूर्तवल्लभः ।

हेतुना कारणेन धत्तूरो जगदन्यथाभासक उक्तलक्षणो ज्ञानी कनकाह्वयः कनकं सुवर्णमित्याह्वयं नाम यस्य स तथोक्तो जातो वेदेषु प्रतिपादितः सुवर्णं घर्मं परिवेदनामि'त्यादिष्वित्यर्थः। लौकिकार्थे तु धूर्तपत्रं धूर्तस्य धत्तूरस्य पत्रं पर्णं शङ्करे शिवेऽर्पितं सत्कनकपुण्यदं सुवर्णार्पणपुण्यफलप्रदं भवतीति शैवपुराणेषु प्रतिपादितमनेन हेतुनैतेन कारणेन धत्तूरः कनकाह्वयः कनक इति नामको जातो लोके प्रसिद्धः ॥ ९३ ॥

एवं धत्तूरं निर्णीयेदानीं कण्टकारिकां निर्णेतुं गद्येन प्रतिजानीते।

अथ कण्टकारिकानिर्णयः।

अथेति। अथ धत्तूरनिर्णयानन्तरं कण्टकारिकानिर्णयो लोके या कण्टकारिका शिवे समर्प्यते तस्या निर्णयो निश्चयोऽत्र क्रियत इति शेषः। तमेव पद्येनाह।

> भक्त्या भक्तेन चेद्वृत्तिर्मनसः शङ्करेऽर्पिता।
> सकण्टकस्वभावापि जाता साऽकण्टकारिका॥ ९४॥

भक्त्येति। हे शिष्य भक्तेन जीवब्रह्मैक्यप्रेमव्रता साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासेनाधिकारिणा मनसश्चेतसो वृत्तिस्तत्त्वंपदार्थशोधनेन शुद्धतत्त्वंपदार्थयोः कूटस्थब्रह्मणोरैक्यविषयाऽहं-ब्रह्मास्मीतिरूपा भक्त्या प्रेम्णा तद्विषयकस्नेहेनेत्यर्थः, शङ्करे सकलजगदानन्दकरे प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरावर्पिता तदाकाराकारिता पृथगसत्त्वेनावलोकितेत्यर्थः, चेद्यदि तर्हि तदर्पणात्पूर्वं सा वृत्तिरेव सकण्टकस्वभावापि कण्टका इव पीडाहेतवः कामादिविकारा अत्र ग्राह्यास्तैः सहितो युक्तः स्वभावो यस्याः सा तथोक्तापि कामादिविकारैः संपृक्तापीत्यर्थः, केवलब्रह्मानन्दा-

तिशयेनाकण्टकारिका न विद्यन्ते कण्टका दुःखकारणभूताः कामादिविकारा यस्यां सा तथाभूता केवलं सुखमात्रानुसन्धानवतीत्यर्थः, जाता सम्पन्ना । लोकप्रसिद्धार्थेऽपि यद्यपि कण्टकैः सह वर्त्तमाना कण्टकारिका बृहती भक्तिपूर्वकं शिवपूजकेन शिवेऽर्पिता यदि स्यात्तर्हि शिवप्रसादद्वारा तत्समर्पकाणां सुखप्राप्तिहेतुत्वात्कण्टकरहितैव सम्पन्नेति योज्यम् ॥ ९४ ॥

एवं कण्टकारिकां निर्णीयेदानीं बिल्वपत्राणि निर्णेतुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ बिल्वविचारः ।

अथेति । अथ कण्टकारिकानिर्णयानन्तरं बिल्वनिर्णयः शिवस्य बिल्वः प्रेयानिति लोके शास्त्रे च प्रसिद्धिरतोऽत्र बिल्वस्य बिल्वनाम्नो वृक्षस्यापि निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः । तमेव त्रिभिः पद्यैराह, तत्र तावच्छाण्डिल्य इति बिल्वनामास्तीति तन्निरुक्त्या तद्विचारमाह ।

> शिवभक्तिस्वभावेन शाण्डिल्यो हि महामुनिः ।
> तन्नाम्नैव प्रियं शम्भोः पत्रं शाण्डिल्यसम्भवम् ॥ ९५ ॥

शिवभक्तीति । हे शिष्य शिवभक्तिस्वभावेन शिवे प्रत्यगभिन्नब्रह्मगुरौ या भक्तिः प्रत्यगभिन्नब्रह्मत्वसेवनरूपा वृत्तिः स एव स्वभावः शीलं तेनोपलक्षितोऽत एव महामुनिर्महाञ्छ्रेष्ठो मुनिर्ज्ञानी शाण्डिल्यः शाण्डिल्यनामको हि प्रसिद्ध उपासनाशास्त्रेऽस्ति अतस्तस्मिन्प्रेम्णः शिवसम्बन्धिन आधिक्यदर्शनात्तत्र च शिवप्रेमाधिक्ये ब्रह्मात्मब्रह्मणोरभेदनिरूपणाद्ब्रह्मविदि ब्रह्मात्मत्वेन ब्रह्मणः प्रेमाधिक्यं सम्भाव्यं 'प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोन्यस्माच्च सर्वस्मादान्तरतरो यदयमात्मे'त्यादिश्रुतेः शम्भोः

शम्भवत्यस्मादिति शम्भुर्ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगानन्दस्तस्य तत्प्रणीतमुपासनाशास्त्रं प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयिणी वृत्तिर्वा शाण्डिल्याभिधान्मुनेः सम्भव उत्पत्तिर्यस्य तत्तथाविधं पत्रमिव वृक्षस्यात्र ग्राह्यं तन्नाम्नैव शाण्डिल्य इति लोकप्रसिद्धदेहादिदृष्ट्या नामाभिधानं तेनैवोपलक्षितं प्रियं प्रीतिविषयं भवतीति ज्ञेयं, न तु प्रसिद्धबिल्वपत्रमत्र शिवप्रियं ग्राह्यमिति भावः । लौकिकार्थेऽपि प्रसिद्धशिवभक्तशाण्डिल्यमुनिनामवत्त्वादेव बिल्वपत्रं शिवप्रियमिति योज्यम् ॥ ९५ ॥

इदानीं शैलूषनामनिरुक्त्यापि तन्निर्णयमाह ।

विश्वरूपो महादेवः स्वयं शैलूषलक्षणः ।
अतः शैलूषपत्राणां पूजया स प्रसीदति ॥ ९६ ॥

विश्वरूप इति । हे शिष्य महादेवो महानपरिच्छिन्नो देवश्चिन्मात्ररूपो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा यतो विश्वरूपो विश्वं समस्तं जगद्रूपमाकृतिर्यस्य स तथाविधोऽस्ति अतः स्वयं ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा शैलूषलक्षणः शैलूषस्य बहुरूपधारिणो नटस्य लक्षणमिव लक्षणं चिह्नं यस्य स तथाविधोऽस्ति अतः शैलूषलक्षणवत्त्वादेव हेतोः स उक्तविधो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुः शैलूषपत्राणां तादृशसमस्तजगद्रूपधारिणां तद्बाधेन ब्रह्मस्वरूपधारिणां चिदाभासानां पत्राणीव ब्रह्माकारवृत्तयस्तासां कृतया पूजया कर्तरि षष्ठी ताभिः कृतयेत्यर्थः, ब्रह्माकारवृत्तिप्रवाह एवात्र पूजा तया प्रसीदति प्रसन्नो भवति न तु लोकप्रसिद्धबिल्वपत्राण्यत्र ग्राह्याणि लोकप्रसिद्धबिल्वपत्रैः पूजनं तु सांसारिकफलहेतुत्वान्मुमुक्षुभिर्नादरणीयमिति भावः ॥९६॥

इदानीं श्रीफलनामनिरुक्त्यापि तन्निर्णयमाह ।

जन्मनस्तु फलं श्रीमद्बिल्वपत्रार्पणाच्छिवे ।
अतो निरूपितो वृक्षो बिल्वः श्रीफलसंज्ञया ॥९७॥

जन्मन इति । हे शिष्य यस्मिञ्जन्मनि देहद्वयाविर्भावपूर्वं तादात्म्यप्रतीतिरूपे जन्मनि ब्रह्माभिन्ने प्रत्यगात्मशिवे सुखरूपे बिल्वपत्रार्पणादुक्तविधो यो बिल्वश्चिदाभासस्तस्य पत्रमिव पत्रमहंब्रह्मास्मीतिवृत्तिरूपं तस्यार्पणं निवेदनं ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्ममात्रत्वसम्पादनलक्षणं तस्माद्धेतोस्तस्य जन्मनस्तु देहद्वयसहितचिदाभासाविर्भावलक्षणोत्पत्तेः फलं प्रयोजनं श्रीमच्छ्रीर्मुक्तिसम्पत्तिर्विद्यतेऽस्य तत्तथोक्तं जायते यतोऽतः कारणाद्बिल्व उक्तविधो ज्ञानी चिदाभास एव वृक्षस्तत्त्वज्ञानेन वृश्चनीयो विनाशार्हः श्रीफलसंज्ञया श्रीफल इति नाम्ना निरूपितो विशेषितो मुक्तिफलवत्त्वान्मुक्तनाम्ना निर्दिष्ट इति भावः। लौकिकार्थे तु यस्मिञ्जन्मनि शिवे बिल्वपत्रं समर्पितं तस्य जन्मनः फलं श्रीमत्सायुज्यादिमुक्तिप्राप्तिमद्भवति अतो बिल्वनामको वृक्षः श्रीफलनाम्ना लोके व्यवह्रियत इति भावः ॥ ९७ ॥

एवं बिल्वपत्रार्पणं निर्णीयेदानीं शिष्टान्धूपादीन्दक्षिणान्तानुपचारानपि निर्णीय दर्शयति ।

धूपप्रदीपनैवेद्यफलताम्बूलदक्षिणाः ।
शिवाय नम इत्येव सर्वमेवास्य पूजनम् ॥ ९८ ॥

धूपेति। हे शिष्य धूपप्रदीपनैवेद्यफलताम्बूलदक्षिणा धूपश्च सर्वेन्द्रियाणि वैराग्यानले दग्ध्वा तत उत्पन्नो ब्रह्मात्मविषयकवासनारूपः कर्मज्ञानमयो यदिन्द्रियगण इत्यत्रोक्तः, प्रदीपश्च जीवब्रह्मैक्यविषयको ज्ञानस्वरूपो यस्मिन्नुज्ज्वलित इत्यत्रोक्तः,

नैवेद्यञ्च द्वैतबाधरूपो यद्भक्ष्यं प्रियमस्येत्यत्रोक्तः, फलं च भक्तिरूपं निष्कामोत्तमधर्मसम्भ्रमजुषामित्यत्रोक्तः, ताम्बूलं च मैत्र्यादिवृत्तिचतुष्टयाङ्गीकरणलक्षणं यन्मैत्र्यादिचतुष्टयमित्यत्रोक्तमेव, दक्षिणा च मनश्चिन्तामणिसमर्पणलक्षणा सर्वस्वं मम तत्किलेत्यत्रोक्तैव, एते सर्वेऽप्युपचाराः शिवाय नम इत्येव शिवो देवः शिवो जीव इत्यत्रोक्तलक्षणेन प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरोर्जीवस्य पार्थक्यबाधनेन लक्षिताश्चेत्स्युस्तर्हि सर्वमेव समस्तमपि लौकिकवैदिकनिषिद्धाचरणमपि अस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोः पूजनं पूजा भवति तत्र किं वक्तव्यमेवादृशाचरणं पूजा भवतीति भावः ॥ ९८ ॥

एवं दक्षिणान्तानुपचारान्निर्णीयेदानीं मन्त्रजपं निर्णेतुं मन्त्रनिर्णयमाह ।

विद्यासु श्रुतिरुत्कृष्टा रुद्रैकादशिनी श्रुतौ ।
तत्र पञ्चाक्षरी श्रेष्ठा सा जप्या शिवतुष्टये ॥ ९९ ॥

विद्यास्विति । हे शिष्य विद्यासु ज्ञानसाधनोपासनासाधनप्रतिपादिकासु वाणीषु मध्ये श्रुतिर्वेद उत्कृष्टा प्रमाणशिरोभूतत्वाच्छ्रेष्ठाऽस्तीति ज्ञेयं, तत्र श्रुतौ वेदेऽपि रुद्रैकादशिन्येकादशानुवाकैर्नमकाराख्यैश्चमकाराख्यैश्चोपलक्षिता रुद्राध्यायरूपा वाक्श्रेष्ठा ज्ञेया, तत्रापि नमः शिवाय चेति पञ्चाक्षर्याकाशादिपञ्चभूतरूपवाच्यांशत्यागेन तत्साक्षिप्रत्यगभिन्नब्रह्मचिन्मात्रशिवगुरुर्लक्षिका शिवाय नम इति पञ्चाक्षरसमूहरूपा वाक्श्रेष्ठोत्कृष्टाऽस्ति, यद्वा पञ्चम्यर्थे सप्तमी तत्र ततोऽपि रुद्राध्यायरूपवाक्यजातादपि पञ्चाक्षरी पञ्चानामक्षराणां वर्णानां समाहाररूपा वागहं ब्रह्मास्मीत्येवं रूपा श्रेष्ठेति व्याख्येयं, सोक्तविधा शिवपञ्चाक्षर्यहंब्रह्मास्मीति पचाक्षररूपा शिवाय नम इत्येवंरूपा

वा शिवतुष्टये शिवो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुस्तस्य तुष्टिः सन्तोषः सुखमित्यर्थः, तस्य ब्रह्मानन्दप्राप्त्यै जप्याऽऽवर्तनीया ॥ ९९ ॥

एवं मन्त्रं निर्णीयेदानीमेकादशबिल्वपत्रैः शिवम्पूजयितुं तन्निर्णयं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथैकादशबिल्वपत्रिकाः ।

अथेति । अथ मन्त्रनिर्णयानन्तरमेकादशबिल्वपत्रार्पणमेकादशसङ्ख्यानि यानि पूर्वोक्तचिदाभासलक्षणस्य बिल्वस्य पत्राणीव वृत्तयस्तेषामर्पणं प्रत्यगभिन्नब्रह्ममात्रत्वानुसन्धानं तस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः । तत्रादौ प्रथमबिल्वपत्रार्प्पणं निर्णीय दर्शयति ।

द्रष्टा च दर्शनं दृश्यमिति पत्रत्रयान्विता ।
शिवे समर्प्या चिद्रूपे प्रथमा बिल्वपत्रिका ॥ १०० ॥

द्रष्टाचेति । हे शिष्य द्रष्टा साधिष्ठानो बुद्धिस्थश्चिदाभासो रूपसाक्षात्कारकरणभूतचक्षुषा रूपदर्शनवान्, दर्शनं च तस्योक्तविधद्रष्टू रूपज्ञानकरणभूतं चक्षुः, दृश्यं च रूपमित्येवं यानि पत्राणि वृत्तयस्तेषां त्रयमन्योन्यसापेक्षत्वात्त्रिकं त्रिदलमित्यर्थः, तेनान्विता युक्ता प्रथमा वक्ष्यमाणासु आदिभूता बिल्वपत्रिका सामान्यत्रिपुटीसाक्षिचिद्विषयिणी वृत्तिः शिवे चिद्रूपे भागत्यागलक्षणया लक्षिते चिन्मात्रस्वरूपे ब्रह्माभिन्नप्रत्यगानन्दशिवगुरौ समर्प्या ततः पृथगसत्त्वात्तस्या बाधपूर्वमवलोकनीयेदमेवात्र समर्पणमेवमग्रेपि दशसु ज्ञेयम् ॥ १०० ॥

इदानीं द्वितीयां तथाविधां बिल्वपत्रीं दर्शयति ।

कर्त्ता कार्यं च करणमिति पत्रत्रयान्विता।

शिवे समर्प्या चिद्रूपे द्वितीया बिल्वपत्रिका॥ १०१॥

कर्त्रेति। हे शिष्य कर्त्ता साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभास इन्द्रियजन्यक्रियाभिमानी, कार्यं चेन्द्रियै रूपादिसाक्षात्करणरूपो व्यवहारः, करणं च तत्तक्रियासाधनमन्तःकरणं बाह्येन्द्रियदशकं चेतिपत्रत्रयात्मिकेत्येवं यत्पत्राणां दलानां त्रयं त्रिकं तदेवात्मा स्वरूपं यस्याः सा बुद्धिरेवात्र ग्राह्या, सोक्तविधा द्वितीया द्विसङ्ख्यापूरणी बिल्वपत्रिका पूर्वोक्तचिदाभासलक्षणस्य बिल्वस्य पत्रिकेवांशभूता पत्रिका त्रिदलरूपेत्यर्थः, चिद्रूपे चेत्यरहितचिन्मात्ररूपे शिवे ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मानन्दशिवगुरौ समर्प्या समर्पणीया तदभिन्नत्वेनावलोकनीयेति भावः॥ १०१॥

इदानीं तृतीयां बिल्वपत्रीं दर्शयति।

भोक्ता च भोजनं भोज्यमितिपत्रत्रयात्मिका।

शिवे समर्प्या चिद्रूपे तृतीया बिल्वपत्रिका॥ १०२॥

भोक्तेति। हे शिष्य भोक्तेन्द्रियैरन्तःकरणवृत्तिभिश्च प्रापितविषयजन्यसुखानुभववान्सानन्दमयो विज्ञानमयः, भोजनं च तत्तत्सुखानुभवकरणरूपा वृत्तिः, भोज्यं च भोगविषयं सुखं चेतिपत्रत्रयात्मिकेत्येवं यत्पत्राणां दलानां त्रयं त्रिकं तदात्मा स्वरूपं यस्याः सा तथाविधा बुद्धिस्तृतीया त्रिसङ्ख्यापूरणी बिल्वपत्रिका बिल्वस्य पूर्वोक्तचिदाभासलक्षणशाण्डिल्यस्य पत्रिका पत्री चिद्रूपे चिन्मात्ररूपे शिवे ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरौ समर्प्या तदभिन्नत्वेनावलोकनीया॥ १०२॥

चतुर्थीमाह।

भूर्भुवश्च तथा स्वर्ग इतिपत्रत्रयात्मिका ।
शिवे समर्प्या चिद्रूपे चतुर्थी बिल्वपत्रिका ॥ १०३ ॥

भूरिति । हे शिष्य भूर्भवन्त्यस्या भूतानीति भूः पृथ्वी भुवश्चान्तरिक्षलोकस्तथा तद्वत्स्वर्गः स्वर्गलोक इतिपत्रत्रयान्वितेत्येवंविधं यत्पत्राणां दलानां त्रयं त्रिकं तेनान्विता युक्ता बुद्धिश्चतुर्थी चतुःसङ्ख्यापूरणी बिल्वपत्रिका बिल्वस्योक्तविधत्रिपुटीलक्षणत्रिदललक्षितचिदाभासस्य पत्रिका पत्रीव बुद्धिश्चिद्रूपे चेत्यरहितचिन्मात्ररूपे शिवे ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरौ समर्प्या समर्पणीया तद्रूपत्वेनानुभाव्येति भावः ॥ १०३ ॥

पञ्चमीं दर्शयति ।

जाग्रत्स्वप्नस्तथा सुप्तिरितिपत्रत्रयान्विता ।
शिवे समर्प्या चिद्रूपे पञ्चमी बिल्वपत्रिका ॥ १०४ ॥

जाग्रदिति । हे शिष्य जाग्रदिन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितमित्युक्तलक्षणा जाग्रदवस्था, स्वप्नो जाग्रद्विषयवासनावासितबुद्धौ भातीतिकः प्रपञ्चः स्वप्न इत्युक्तलक्षणा स्वप्नावस्था, तथा तद्वत्सुप्तिर्जाग्रत्स्वप्नविषयैः सह वृत्तिसहितबुद्धेर्लयेन कारणाज्ञानमात्रस्थितिरित्युपलक्षिता सुषुप्त्यवस्थेत्येवं पत्रत्रयान्विता पत्राणां दलानां यत्त्रयं त्रिकं तेनाऽन्विता युक्ता बुद्धिः पञ्चमी पञ्चसङ्ख्यापूरणी बिल्वपत्रिका बिल्वस्योक्तविधत्रिदलोपलक्षितचिदाभासस्य पत्रिका पत्री चिद्रूपे चेत्यरहितचिन्मात्ररूपे शिवे ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरौ समर्प्या समर्पणीया तद्रूपेणानुभाव्येति भावः ॥ १०४ ॥

षष्ठीं दर्शयति ।

स्थूलं सूक्ष्मं कारणाख्यमितिपत्रत्रयान्विता ।

शिवे समर्प्या चिद्रूपे षष्ठिका बिल्वपत्रिका॥१०५॥

स्थूलमिति । हे शिष्य स्थूलं पञ्चीकृतपञ्चभूतकार्यरूपं समष्टिव्यष्टिस्थूलशरीरं, सूक्ष्ममपञ्चीकृतपञ्चभूतकार्यरूपं सप्तदशावयवकं समष्टिलिङ्गशरीरं, कारणाख्यं स्थूलसूक्ष्मशरीरप्रकृतिरूपमज्ञानसमष्टिव्यष्टिरूपं कारणशरीरमितिपत्रत्रयान्विता-इति उक्तविधं यत्पत्राणां दलानां त्रयं त्रिकं तेनान्विता युक्ता बुद्धिः षष्ठिका षट्सङ्ख्यापूरणी बिल्वपत्रिका बिल्वस्योक्तप्रकारत्रिपुटीलक्षणत्रिदलोपलक्षितचिदाभासस्य पत्रिका पत्री चिद्रूपे चैत्यरहितचिन्मात्ररूपे शिवे ब्रह्माभिन्नप्रत्यगानन्दात्मगुरौ समर्प्याऽर्पितव्या तन्मात्रत्वेनाऽनुभाव्येति भावः ॥१०५॥

इदानीं सप्तमीं बिल्वपत्रीं दर्शयति ।

अविद्या संसृतिर्जीव इति पत्रत्रयान्विता ।
शिवे समर्प्या चिद्रूपे सप्तमी बिल्वपत्रिका॥१०६॥

अविद्येति । हे शिष्य अविद्या मलिनसत्त्वप्रधाना प्रकृत्यंशरूपा जीवत्वोपाधिभूता, संसृतिः संसरति प्रसरतीति संसृतिः संसारः, जीवो जीवयति संसारं विपरीतज्ञानेनेति जीवः प्राणोपाधिमान् संसारी चिदाभास इतिपत्रत्रयान्विता=इत्येवं यत्पत्राणां दलानां त्रयं त्रिकं तेनान्विता युक्ता बुद्धिः सप्तमी सप्तमसङ्ख्यापूरणी बिल्वपत्रिका बिल्वस्योक्तविधात्रिपुटीलक्षणत्रिदलोपलक्षितस्य चिदाभासस्य पत्रिकेवांशरूपा चिद्रूपे चैत्यरहितचिन्मात्रस्वरूपे शिवे ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्माशिवगुरौ समर्प्या समर्पणीया तन्मात्रत्वेन चिन्तनीयेति भावः ॥ १०६ ॥

अष्टमीं बिल्वपत्रीं लक्षयति ।

उत्पत्तिश्च स्थितिर्नाश इतिपत्रत्रयान्विता ।

शिवे समर्प्या चिद्रूपे ह्यष्टमी बिल्वपत्रिका ॥ १०७ ॥

उत्पत्तिरिति । हे शिष्य उत्पत्तिर्जगतः स्वस्य वोद्भवः, स्थितिश्च स्वधर्मस्थानलक्षणमर्यादापालनं स्वयं च तदाचरणं, नाशश्च संहार इतिपत्रत्रयान्विता=इत्येवं यत्पत्राणां दलानां त्रयं त्रिकं तेनान्विता युक्ता बुद्धिश्चिद्रूपे चेत्यरहितचिन्मात्ररूपे शिवे ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरावष्टम्यष्टसंख्यापूरणी बिल्वपत्रिका बिल्वस्योक्तविधत्रिपुटीलक्षणत्रिदलोपलक्षितचिदाभासस्य पत्रिका पत्री समर्प्या समर्पणीया तन्मात्रत्वेनानुभाव्येत्यर्थः ॥ १०७ ॥

नवमीं पत्रिकां दर्शयति ।

ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्र इतिपत्रत्रयान्विता ।

शिवे समर्प्या चिद्रूपे नवमी बिल्वपत्रिका ॥ १०८ ॥

ब्रह्मेति । हे शिष्य ब्रह्मा विरिञ्चिः सर्वजगज्जनकत्वेन प्रसिद्धः, विष्णुश्च जगत्पालकत्वेन प्रसिद्धो हरिः, तथा तद्वद्रुद्रः सर्वसंहारकः शिव इतिपत्रत्रयान्विता=इत्येवं यत्पत्राणां दलानां त्रयं त्रिकं तेनान्विता युक्ता बुद्धिर्नवमी नवसंख्यापूरणी बिल्वपत्रिका बिल्वस्योक्तत्रिपुटीत्रिदलोपलक्षितचिदाभासस्य पत्रिकेवांशरूपा चिद्रूपे चेत्यरहितचिन्मात्रस्वरूपे शिवे सुखरूपे प्रत्यगभिन्नब्रह्मगुरौ समर्प्या समर्पणीया ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुमात्रतयाऽवलोकनीयेति भावः ॥ १०८ ॥

दशमीं बिल्वपत्रीं लक्षयति ।

तमो रजस्तथा सत्त्वमितिपत्रत्रयान्विता

शिवे समर्प्या चिद्रूपे दशमी बिल्वपत्रिका ॥ १०९ ॥

तम इति । हे शिष्य तम आवरणात्मकं मोहस्वभावं स्वा-

त्पात्विस्मृतिकारणमत्र तमःशब्देन ग्राह्यं, रजश्च चाञ्चल्यधर्मवत्सर्वजगदुत्पत्त्यादिक्रियाकारणं लोभादिवृत्त्युपलक्षितमत्र ग्राह्यं, तथा तद्वत्सत्त्वं प्रकाशस्वरूपं सर्वजगज्ज्ञानकारणं धर्मप्रीत्याद्युपलक्षितमिति पत्त्रत्रयान्विता=इत्येवं प्रकारं यत्पत्त्राणां दलानां त्रयं त्रिकं तेनान्विता संयुक्ता बुद्धिर्दशमी दशसङ्ख्यापूरणी बिल्वपत्त्रिका बिल्वस्योक्तविधत्रिपुटीत्रिदलोपलक्षितस्य चिदाभासस्य पत्त्रिकेवांशभूता चिद्रूपे चेत्यरहितचिन्मात्ररूपे शिवे सुखस्वरूपे ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मगुरौ समर्प्या समर्पणीया प्रत्यगभिन्नब्रह्ममात्ररूपेण भावनीयेति भावः ॥ १०९ ॥

एकादशीं बिल्वपत्त्रीं प्रदर्शयति ।

> त्वन्ताऽहन्ता तथेदंत्वमितिपत्त्रत्रयान्विता ।
> शिवे समर्प्या चिद्रूपे रुद्राख्या बिल्वपत्त्रिका॥११०॥

त्वंतेति । हे शिष्य त्वंता स्वभिन्नपुरुषविषयकस्वप्रत्यक्षता, अहन्ता स्वानन्यदेहद्वयसहितसाधिष्ठानचिदाभासता, तथा तद्वदिदंत्वं स्वान्यस्वदृश्यत्वमितिपत्त्रत्रयान्विता=इत्येवंप्रकारं यत्पत्त्राणां दलानां त्रयं त्रिकं तेनान्विता युक्ता बुद्धी रुद्राख्या रुद्रा एकादशेत्याख्याऽऽह्वा यस्याः सा तथोक्ता एकादशीत्यर्थः, बिल्वपत्त्रिका बिल्वस्योक्तत्रिपुटीत्रिदलोपलक्षितचिदाभासस्य पत्त्रिकेवांशभूता चिद्रूपे चेत्यरहितचिन्मात्ररूपे शिवे सुखस्वरूपे ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मगुरौ समर्प्या समर्पणीया ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुरूपमात्रत्वेनानुभाव्येति भावः ॥ ११० ॥

इदानीमुक्तबिल्वपत्त्रार्पणमुपसंहृत्य तत्फलं दर्शयति ।

> एकादशैताः कथिताः शाम्भवाः बिल्वपत्त्रिकाः ।
> एताभिरर्चितः शम्भु सद्यो मुक्तिं प्रयच्छति॥१११॥

एकादशेति । हे शिष्य एता मया निरूपिता इमा एकादशैकादशसङ्ख्याः शाम्भवाः शम्भवत्यस्मादिति शम्भुः सकलजगदानन्दकरो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगानन्दात्मशिवगुरुस्तस्यैताः शाम्भवास्तदर्पणेनोक्तविधेन तत्सम्बन्धीकृता बिल्वपत्रिका बिल्वस्योक्तत्रिपुटीलक्षणत्रिदलोपलक्षितचिदाभासस्य पत्रिकाः पत्राणीवांशभूताः सन्तिः ता मया ते कथिता निरूपिताः, किञ्चैताभिराभिरेकादशसङ्ख्यबिल्वपत्रिकाभिः कृत्वा शम्भुः शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भुर्ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुरर्चितः पूजितस्तत्तद्वृत्तिलयेनाखण्डैकरसाश्चिन्तितश्चेद्यदि तर्हि सद्यस्तत्कालमेव मुक्तिं मोक्षं प्रयच्छति ददाति ॥ १११ ॥

एवमेकादशबिल्वपत्रार्पणं निर्णीयेदानीमष्टमूर्तिपूजननिर्णयनिरूपणं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथाष्टमूर्तिपूजनम् ।

अथेति । अथैकादशबिल्वपत्रिकानिर्णयनिरूपणानन्तरमष्टमूर्तिपूजननिर्णयोऽष्टावष्टसङ्ख्या याः शिवस्य मूर्त्तय आकृतयः कथिताः शैवशास्त्रेषु क्षित्यादिनाम्न्यस्ताभिः क्रियते याच्छिवस्य पूजनमर्चनं, यद्वा तासामेव पूजनं तस्य निर्णयो निश्चयः क्रियत इति शेषः । तदेव सफलं निरूपयति ।

शर्वो भवो रुद्र उग्रो भीमः पशुपतिस्तथा ।
महादेवस्तथेशान इति मूर्तिप्रपूजनम् ॥ ११२ ॥

शर्व इति द्वाभ्याम् । हे शिष्य शर्वः शरान्वाति धारयतीति शर्वः विशीर्यमाणदेहोपलक्षितप्राणिधारणोपलक्षिता पृथ्वीप्रकृतिदेहः, भवः सैव पृथ्वी भवत्यस्मादुत्पद्यत इति भवो जलम् 'अम्भो मरीचीर्मरमाप' इत्यादिकया श्रुत्या 'अद्भ्यः पृथिवी'ति

श्रुता च पृथिव्यादिसृष्टेर्जलकारणत्वनिरूपणाज्जलप्रकृतिरूप इत्यर्थः, रुद्रो दाहकत्वेन रोदयति सर्वं जगदिति रुद्रोऽग्निप्रकृतिरूपस्तेजोमूर्तिरित्यर्थः, उग्रस्तेजआदिभूतभौतिकानां शोषकत्वादिनोग्रो वायुर्वायुप्रकृतिमूर्तिरित्यर्थः, तथा भीमः सर्ववाय्वादिभूतभौतिकलयात्मकत्वेन सर्वभीतिहेतुरत्राकाशस्तत्प्रकृतिमूर्त्युपलक्षितः, तथा तद्वत्पशुपतिः पशुं जीवं स्वोपाधितया पाति रक्षतीति पशुपतिरत्र मनःप्रकृतिमूर्तिरिति भावः, महादेवो महान्मनसोऽपि श्रेष्ठो देवश्चिद्रूपो विज्ञानशब्दवाच्यत्वात्सर्वसंसारक्रीडासाधनभूतो बुद्धिप्रकृतिमूर्तिरित्यर्थः, तथा तद्वदीशान ईष्टे जीवान्स्वशक्तित्वेन प्रेरयति असावीशानोऽहङ्कारप्रकृतिमूर्तिरित्येवं मूर्तिप्रपूजनमष्टौ प्रकृतय एवात्राष्टौ मूर्त्तयस्ताभिरुपाधिभिस्तत्तत्साक्षित्वेनोपलक्षितं प्रत्यगभिन्नब्रह्मचैतन्यं सर्वदैव चिन्त्यं तदेवात्राष्टमूर्तिप्रपूजनं न त्वन्यल्लौकिकमष्टमूर्तिप्रपूजनमिति भावः॥ ११२॥

नन्वेतदष्टमूर्त्युपलक्षिताखण्डचिन्मात्रचिन्तनरूपपूजनेन किंफलमित्याशङ्क्य तद्दर्शयति।

अष्टौ प्रकृतिरूपाणि कष्टान्यष्टैव देहिनः।
स्पष्टं मूर्तिभिरष्टाभिरष्टमूर्तिर्हरत्यसौ॥ ११३॥

अष्टाविति। हे शिष्य यानि अष्टावष्टसङ्ख्यानि प्रकृतिरूपाणि प्रकृतेः पराभिधायाः प्रकृतेः 'अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्'इत्यादिना 'यया सन्धार्यते जगद्'इत्यन्तेन वाक्येन भगवतोक्ताया रूपाणि आकृतयः सन्ति।

'भूमिरापो नलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा'॥

इति गीतोक्तानि देहिनः साधिष्ठानदेहद्वयसहितचिदाभासस्याष्टैवाष्टसङ्ख्यान्येव कष्टानि दुःखानि ज्ञेयानि स्पष्टमेतत्प्रसिद्धमेव तानि अष्टौ प्रकृतिरूपाणि दुःखानि प्रमावुक्तविधाऽष्टमूर्त्तिरात्माऽष्टमूर्तीनामष्टप्रकृत्युपाधीनां साक्षित्वेनाऽनुमन्वितो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुरष्टाभिरष्टमङ्ख्याभिर्मूर्तिभिराकृतिभिर्हरति निवारयति अष्टप्रकृत्यष्टमूर्त्युपलक्षिताष्टप्रकृतिसाक्षिप्रत्यगभिन्नब्रह्मचैतन्यशिवगुर्वनुसन्धानलक्षणेन पूजनेनाष्टप्रकृतिबाधेन तत्तज्जन्यदुःखनिवृत्तिः फलं स्यादिति भावः ॥ ११३ ॥

एवमष्टमूर्तिपूजनं निर्णीयेदानीं प्रदक्षिणं निर्णेतुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ प्रदक्षिणनिर्णयः ।

अथेति । अथाष्टमूर्तिपूजननिर्णयानन्तरं प्रदक्षिणनिर्णयः शिवपूजायां प्रदक्षिणनामको य उपचारस्तस्यात्र पूजायां निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः । तमेवाह पद्येन ।

अपर्यन्तो महादेवस्तस्य कल्पशतैरपि ।
न स्यात्प्रदक्षिणं तेन शिवस्यार्धं प्रदक्षिणम् ॥ ११४ ॥

अपर्यन्त इति । हे शिष्य महादेवो महानपरिच्छिन्नो देशकालवस्तुभिर्देवश्चिन्मात्ररूपो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुरपर्यन्तो न विद्यते परितः सर्वतोऽन्तोऽवच्छित्तिर्यस्य स तथाविधोऽनन्त इत्यर्थः, अस्ति अत एव तस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोः कल्पशतैरपि कल्पानां द्विपरार्धोपलक्षितमहाकल्पानां शतानि शतकानि अपरिमितानि शतकानीत्यर्थः, तैरपि तत्परिमितकालेनापीति भावः, प्रदक्षिणं सर्वप्रकारेण दक्षिण-

भागे कृत्वा गमनं चिदाभासस्य न स्यान्न भवेत्तेन हेतुना शिवस्य ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरोरर्ध एकदेश एव प्रदक्षिणं प्रकृष्टं दक्षिणं प्रत्यगभिन्नब्रह्मचिन्तने दक्षत्वमस्तीति ज्ञेयम्, अत एव लोकेपि सोमसूत्रानुल्लङ्घनं चिह्नं दृश्यत इति भावः॥११४॥

एवं प्रदक्षिणं निर्णीयेदानीं गल्लवाद्यं निर्णेतुं गद्येन प्रतिजानीते।

अथ गल्लवाद्यविचारः।

अथेति। अथ प्रदक्षिणविचारानन्तरं गल्लवाद्यविचारः शिवाग्रे यद्गल्लवाद्यं क्रियते तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः। तमेव पद्येन प्रदर्शयति।

यथा स्वरूपं देवस्य तथा वक्तुं न शक्यते।
स्तुतिर्वा गल्लवाद्यं वा तेन शम्भोर्द्वयं समम्॥११५॥

यथेति। हे शिष्य देवस्य चिन्मात्ररूपिणो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरोर्यथा यादृक्स्वरूपमाकृतिरस्ति तथा तादृग्वक्तुं वचनेन प्रतिपादयितुं न शक्यते न समर्थ्यते तेन वचनमात्रस्य शिवस्वरूपाविषयीकरणेन निरर्थकत्वाच्छिवप्रसादहेतुत्वेन सार्थकत्वाच्च स्तुतिर्वा स्तोत्रं च गल्लवाद्यं वा कपोलवादनध्वनिरपीति द्वयं युग्मं शम्भोः शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भुः समस्तजगदानन्दकरो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुस्तस्य समं तुल्यं ज्ञेयं गल्लवाद्योपलक्षणेन यावद्व्यक्ताव्यक्तशब्दजातस्य नैरर्थक्येन प्रसन्नताहेतुत्वेन च सम्यगनुसन्धानमेवात्र पूजायां गल्लवाद्यमिति भावः॥११५॥

एवं गल्लवाद्यं निर्णीयेदानीं नमस्कारं निर्णेतुं गद्येन प्रतिजानीते।

अथ नमस्कारविचारः ।

अथेति । अथ गल्लवाद्यनिर्णयानन्तरं नमस्कारनिर्णयो नमस्काराभिधोपचारस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

प्रेमनिर्भरभावेन दण्डवत्पतितैर्भुवि ।
महादेवो नमस्कार्यो गलितत्वादहङ्कृतेः ॥११६॥

प्रेमेति । हे शिष्य प्रेमनिर्भरभावेन प्रेम्णः स्नेहस्य यो निर्भरभावो निरतिशयत्वं तेन कृत्वाऽहंकृतेरहङ्कारस्य गलितत्वाद्विनष्टत्वाद्धेतोर्भुवि भवत्यस्माज्जीवेश्वरत्वादिरूपः प्रपञ्च इति भूर्ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुस्तस्मिन् दण्डवद्यथा दण्डः स्वाधारभूतभूमावभिमानरहितः पतति तद्वत्तत्र कालेन विलीनो भवति तथा पतितैरेकीभावं प्राप्तैश्चिदाभासैर्महादेवो महानपरिच्छिन्नो ब्रह्मस्वरूपो देवः प्रत्यक्चैतन्यरूप आत्मशिवगुरुर्नमस्कार्यो नमस्कर्तुं योग्यो नान्यैरित्यर्थः, अहङ्काराद्युपाधिपरित्यागेन चिदाभासानां प्रत्यगभिन्नब्रह्मणा सहैक्यसम्पादनमेवात्र पूजायां नमस्कार इति भावः ॥ ११६ ॥

एवं नमस्कारं निर्णीयेदानीं क्षमापनं निर्णेतुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ क्षमापनम् ।

अथेति । अथ नमस्कारनिर्णयानन्तरं क्षमापननिर्णयः क्षमापनं समाधापनं तस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

मानुष्यमपि संप्राप्य पूजितो न महेश्वरः ।
अपराधो महाञ्जातः क्षमस्वेति मुहुर्वदेत् ॥११७॥

मानुष्यमिति । हे शिष्य मानुष्यं मनुष्यजन्मापि संप्राप्य लब्ध्वापि महेश्वरो महान्देशाद्यपरिच्छिन्न ईश्वरो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मेश्वरत्वारोपाधिष्ठानं न पूजितः सर्वं परित्यज्य नाहतोऽयमेव महाच्छ्रेष्ठोऽपराधो आगो जातः सम्भूतस्तमिममपराधं क्षमस्व सहस्वेति एवं मुहुः पुनः पुनर्वदेद्ब्रूयात्स्वात्मानं प्रति ॥ ११७ ॥

एवं क्षमापनं निर्णीयेदानीं विसर्जनं निर्णेतुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ विसर्जननिर्णयः ।

अथेति । अथ क्षमापननिर्णयानन्तरं विसर्जननिर्णयो विसर्जनस्योद्वासनस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

ज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वजीवत्वादिविसर्जनम् ।
एतस्यां शिवपूजायामेतदेव विसर्जनम् ॥ ११८ ॥

ज्ञत्वेति । हे शिष्य ज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वजीवत्वादिविसर्जनं ज्ञत्वं ज्ञानेन्द्रियान्तःकरणवृत्तिसहितत्वं, कर्तृत्वं कर्मेन्द्रियप्राणक्रियासहितत्वं, भोक्तृत्वं भोग्यविषयजन्यसुखदुःखत्वं, जीवत्वं प्राणोपहितसाधिष्ठानचिदाभासत्वम, एतानि आदीनि येषां तेषां धर्माणां विसर्जनं प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि परित्यागोऽत्यन्ताभावचिन्तनं यत्तदेतदेवैतस्यां पूजायामुक्तप्रकारायां पूजायामस्यां ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुचिन्तनरूपायामर्चायां तदाकारवृत्त्याऽऽवरूपायामित्यर्थः, विसर्जनमुत्थापनं नान्यदित्यर्थः ॥ ११८ ॥

इदानीमेतत्पूजनमाहात्म्यमाह ।

आज्ञाकरत्वमायाति पुरुषार्थचतुष्टयी ।
यतोऽस्याः शिवपूजाया महिमा केन वर्ण्यताम् ॥११९॥

आज्ञाकरत्वमिति । हे शिष्य यतः कारणादुक्तविधया पूजया कृतया पुरुषार्थचतुष्टयी पुरुषार्थानां धर्मार्थकाममोक्षाख्यानां चतुष्टयी चतुष्कमाज्ञाकरत्वमाज्ञाकारित्वमायाति प्राप्नोति तद्वशा भवतीत्यर्थः, पुरुषार्थेषु मध्ये यस्मै यस्मै यं यं ददाति तस्य तस्य स लभत इति भावः, तत्तस्मात्कारणादस्या अत्रोक्तलक्षणायाः शिवपूजायाः शिवो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मगुरुस्तदाकारवृत्त्यादररूपाया अर्चाया महिमा महत्त्वं केन वक्त्रा वाक्प्रपञ्चेन वर्ण्यतां निरूप्यतां वागविषयत्वात्स्वतश्चानन्तत्वान्न वर्णनार्हेति भावः ॥ ११९ ॥

इदानीमस्यामधिकारिस्वरूपनिरूपणं तद्दौलभ्यनिरूपणपूर्वकमाह ।

तत्त्वतो यः शिवं वेद स वेद शिवपूजनम् ।
कस्तत्त्वतः शिवं वेद को वेद शिवपूजनम् ॥१२०॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे शिवपूजाशतकं पञ्चाशत्तमम् ॥ ५० ॥

तत्त्वत इति । हे शिष्य यः कोऽपि पुरुषः साधनचतुष्टयसम्पन्नस्तत्त्वतो याथार्थ्येन शिवं ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुं वेद जानाति स पुरुषः शिवपूजनं शिवस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोः पूजनमर्चनं तदाकारवृत्त्यादररूपमित्यर्थः, वेद जानाति तस्य च दौर्लभ्यं दर्शयति क इति, हे शिष्य कः पुरुषस्तत्त्वतो याथार्थ्येन शिवं ब्रह्माभिन्नप्रत्यगानन्दात्मशिवगुरुं वेद जानाति न कोपीत्यर्थः, अतः कः पुरुषः शिवपूजनं शिवस्य ब्रह्माभिन्नप्र-

मगानन्दात्मशिवगुरोः पूजनं तदाकारत्वत्पादरूपमर्चनं वेद जानाति न कोपि जानातीत्यर्थः, 'को अद्धा वेद क इह प्रवोचत्कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथाको वेद यत आवभूवेति श्रुतेः । अत्र ध्याननिर्णायकश्लोकस्य व्याख्यानरूपाणां षोडशश्लोकानां तद्व्याख्येये ध्यायेन्नित्यं महेशमितिश्लोकेन्तर्भावेणास्य शतकत्वं ज्ञेयं, द्वयोश्च माहात्म्याधिकारिनिरूपकयोरपि तत्रैवान्तर्भावः ॥ १२० ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ शिवपूजाशतकार्थप्रकाशः पञ्चाशत्तमः ॥ ५० ॥

अथ बोधसारप्रशंसा ।

एवं शिपूजाशतकं निरूप्येदानीं मुमुक्षूणामत्रैव ग्रन्थे रुच्युत्पादनाय सर्वोऽन्यग्रन्थाननादृत्यात्रैव प्रवृत्तये चास्य ग्रन्थस्यान्यग्रन्थेभ्यः श्रैष्ठ्यं दिदर्शयिषुर्बोधसारप्रशंसाख्यमष्टश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह गद्येन ।

अथ बोधसारप्रशंसा ।

अथेति । अथ शिवपूजाशतकनिरूपणानन्तरं बोधसारप्रशंसा बोधसारस्य बोधसारनामकस्यास्य ग्रन्थस्य प्रशंसा स्तुतिरस्यां सा तथोक्ता=एतन्नामकं प्रकरणमित्यर्थः, निरूप्यत इति शेषः । तत्रादावेतद्ग्रन्थस्य श्रैष्ठ्यं सहेतुकमाह ।

आदौ गुरुस्तवो यत्र प्रान्ते च शिवपूजनम् ।
मध्ये मुकुन्दस्मरणं बोधसारः स उत्तमः ॥ १ ॥

आदाविति । हे शिष्य यत्र बोधसारनाम्नि ग्रन्थ आदौ प्रारम्भे गुरुस्तवो गुरोर्मोक्षसाधनभूतं ज्ञानमुख्यं जीवब्रह्मैक्यविषयं तत्प्रतिपादकं महावाक्यं च तदुपदेष्टुर्देशिकस्य स्तवः स्तु-

तिर्यस्मिन्स तथोक्त एतन्नामकं प्रकरणमित्यर्थः, अस्ति । प्रान्ते चाऽवसानेपि शिवपूजनं शिवस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोः पूजनं तदाकारवृत्तिचिन्तनरूपं यत्र तत्तथोक्तं शिवपूजाशतकनामकं प्रकरणमित्यस्यार्थः, अस्ति । किञ्च यत्र बोधसारनाम्नि ग्रन्थे मध्ये मध्यभागे मुकुन्दस्मरणं तुरीयतुलसीपत्रपूजानिरूपणमिषेण मुकुन्दस्य मुक्तिदातुर्जीवब्रह्मैक्यज्ञानोपदेशद्वारा मुक्तिसमर्पकस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोः स्मरणं चिन्तनं यस्मिंस्तत्तथोक्तं तुरीयतुलसीपत्रपूजानामकं प्रकरणमित्यर्थः, निरूपितमस्ति एवमादिमध्यान्ते मङ्गलप्रतिपादनादत्र स उक्तलक्षणो मङ्गलत्रयनिबद्धो बोधसारो बोधो जीवब्रह्मैक्यज्ञानं सारो मुख्यार्थो वर्णनीयो यत्र स तथाविध एतन्नामको ग्रन्थ उत्तमोऽन्यग्रन्थेभ्यः श्रेष्ठ इत्यर्थः, अत्र भाष्यमम्मति 'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते सिद्धार्थद्योतकानि सिद्धार्थाध्येतृकाणि च स्युरि'ति अतोस्य महाशास्त्रत्वात् सिद्धार्थबोधनशक्तिमत्त्वाच्चैतत्पाठकानां सिद्धार्थप्रापकत्वादपि मुमुक्षूणामत्रैव प्रवर्त्तितुं योग्यमस्तीति भावः ॥ १ ॥

उक्तं श्रैष्ठ्यमत्र दृढयितुं विशेषणैर्विशिनष्टि ।

> सिद्धार्थः सुगमार्थश्च विशेषैर्बहुभिर्वृतः ।
> ग्रन्थस्त्वेतादृशस्तात न भूतो न भविष्यति ॥ २ ॥

सिद्धार्थ इति । सिद्धार्थः सिद्धः स्वतः सिद्धो जीवब्रह्मैक्यरूपोऽर्थस्तात्पर्यतया वर्णनीयो यस्मिन् स तथोक्तः, कर्कशत्वं निवारयति सुगमार्थश्च सुगमः सुबोधोऽर्थोऽभिप्रायो यस्य स तथोक्तः, मनोरञ्जकत्वमाह विशेषैरिति, बहुभिरनेकैर्विशेषै रूपकैर्वृतो युक्तोऽस्ति, अतो हे तात हे शिष्य एतादृश एवगुरयो

ग्रन्थः शास्त्रं न भूतो नैव केनापि कृतो न भविष्यति न कोपि करिष्यति अतो वर्त्तमानेपि एतत्तुल्यो ग्रन्थो नास्ति अतोऽयमतिश्रेष्ठत्वादादरणीय इति भावः ॥ २ ॥

ननु स्वरुच्यैव भवद्भिरस्यातिप्रशंसा क्रियत इत्याशङ्क्याह ।

न स्तौमि न च निन्दामि कथयामि यथास्थितम् ।
एकैकस्मिन्निह श्लोके प्रोक्तः सिद्धान्तनिर्णयः ॥ ३ ॥

नेति । हे शिष्य अहमिमं ग्रन्थं न स्तौमि न प्रशंसामि च पुनर्न निन्दामि न गर्हामि किन्तु यथास्थितं यथार्थमेव कथयामि निरूपयामि तत्किं यथार्थमित्यत आह एकैकस्मिन्निति, इहास्मिन्ग्रन्थ एकैकस्मिन् एकश्चैकश्चानयोः समाहार एकैकं तस्मिन्नेकैकस्मिन् श्लोके पद्ये प्रत्येकश्लोकमित्यर्थः, सिद्धान्तनिर्णयो सिद्धान्तस्य जीवब्रह्मैक्यरूपस्य निर्णयो निश्चयः प्रोक्तः कथितो ऽस्ति समस्तशास्त्रतात्पर्यभूतं जीवब्रह्मैक्यमेव श्लोके श्लोके निरूपितमिस्यतोऽयमत्यद्भुतो ग्रन्थ इति भावः ॥ ३ ॥

नन्वनेकसहस्रसंख्यापरिमितानेकशास्त्रप्रतिपादिततात्पर्यस्यैकैकस्मिन् श्लोके कथं प्रतिपादनं कृतमिति सम्भाव्यमित्याशङ्क्य सदृष्टान्तं तत्सम्भावयति ।

यथा ब्रह्माण्डसर्वस्वं पिण्डे-पिण्डे निरूपितम् ।
तथा सिद्धान्तसर्वस्वं श्लोके श्लोके निरूपितम् ॥ ४ ॥

यथेति । हे शिष्य यथा यद्वद्ब्रह्माण्डसर्वस्वं ब्रह्माण्डस्य सर्वस्वं सर्वपदार्थजातं ब्रह्मेन्द्रध्रुवसूर्यचन्द्रादिपिपीलिकान्तं पदार्थजातं पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तृतदेशस्थमपि पिण्डे पिण्डे प्रत्येकदेहे समवितस्तिपरिमिते निरूपितं प्रतिपादितमस्ति तन्मूढानामसम्भावितमपि योगिनां प्रत्यक्षमेवानुभूयते ज्ञानवतां च तथा

तद्वृत्तिसिद्धान्तसर्वस्वं सिद्धान्तस्यानेकशास्त्रप्रतिपादितस्य तात्पर्य-रहस्यस्य जीवब्रह्मैक्यरूपस्य सर्वस्वं स्वरूपं श्लोके श्लोके पद्ये पद्ये निरूपितं कथितं तन्मूढानामसम्भावितमपि ज्ञानिना त्वनुभूयत एवेति सम्भावनाऽत्र मुमुक्षुभिः कार्येति भावः ॥ ४ ॥

इदानीमविद्यानाशनेऽस्य प्रतापं दर्शयति ।

अविद्योन्मूलकुद्दालस्त्वविद्यादावपावकः ।
अविद्यामृगशार्दूलस्त्वविद्यागजकेसरी ॥ ५ ॥

अविद्योन्मूलकुद्दाल इत्यादिभिरविद्यास्वप्नजागर इत्यन्तै-श्चतुर्भिः पद्यैः । हे शिष्य अयं बोधसारो अविद्योन्मूलकु-द्दालोऽविद्यैव पृथिवीस्थानीया तस्या उन्मूलनं खननं तत्र खनिकरणक्रियाकरणभूतः शस्त्रविशेषोऽस्ति, किश्चायं बो-धसारोऽविद्यादावपावकोऽविद्याऽज्ञानं तदेव दावो वनं तस्य पावकोऽग्निरिव दाहको भवति, किश्चाऽविद्यामृगशार्दू-लोऽयं बोधसारोऽविद्यैव मृगो हरिणस्तस्य शार्दूलो व्याघ्र इव घातकोऽस्ति, किश्चाऽयं बोधसारोऽवि-द्यागजकेसरी=अविद्यैव गजस्थानीया तस्य केसरी सिंह इव घातको भवति ॥ ५ ॥

अविद्याजीवगरलमविद्याकण्ठकृच्छुरी ।
अविद्यालवणस्याऽऽप अविद्याप्रलयार्णवः ॥ ६ ॥

अविद्येति । हे शिष्य अयं बोधसारोऽविद्याजीवगरलम-विद्या मूलाज्ञानं तदेव जीवो जीवनं तस्य गरलं विषमिव नाशको भवति, किश्चायं बोधसारोऽविद्याकण्ठकृच्छुरी=अविद्याऽज्ञा-नमेव कण्ठस्थानीया तं कृन्तति च्छेदयतीति स तथाभूता च्छुरी=एतन्नामक आयुधविशेषनामको भवति, किश्चायं बोध-

सारोऽविद्यालवणस्याऽविद्याऽज्ञानमेव लवणस्थानीयं तस्याऽऽपो जलमिव नाशकोऽस्ति, किञ्चायं बोधसारोऽविद्याप्रलयार्णवोऽविद्यैव सृष्टिस्थानीया तस्याः प्रलयार्णवः प्रलयकालीनः समुद्र इव नाशकोऽस्ति ॥ ६ ॥

किञ्च ।

अविद्याशैलदम्भोलिरविद्यान्धकशङ्करः ।

अविद्याकंसगोविन्दस्त्वविद्याचण्डचण्डिका ॥ ७ ॥

अविद्येति । हे शिष्य अयं बोधसारो अविद्याशैलदम्भोलिरविद्याऽज्ञानमेव शैलः पर्वतस्तस्य दम्भोलिरशनिरिव नाशकोऽस्ति, किञ्चाऽयं बोधसारोऽविद्यान्धकशङ्करोऽविद्याऽज्ञानमेवान्धकोऽन्धकनामासुरस्तस्य शङ्करः शिव इव नाशकोऽस्ति, किञ्चायं बोधसारोऽविद्याकंसगोविदोऽविद्याऽज्ञानमेव कंस औग्रसैनिस्तस्य गोविन्दः कृष्ण इव नाशकोऽस्ति, किञ्चायं बोधसारोऽविद्याचण्डचण्डिकाऽविद्याऽज्ञानमेव चण्डश्चण्डनामासुरस्तस्य चण्डिका दुर्गेव नाशकोऽस्ति ॥ ७ ॥

किञ्च ।

अविद्यादाहशीतांशुरविद्याध्वान्तभास्करः ।

तथैव बोधसारोऽयमविद्यास्वप्नजागरः ॥ ८ ॥

इति बोधसारप्रशंसा ॥ ५१ ॥

अविद्येति । हे शिष्य अयं बोधसारोऽविद्यादाहशीतांशुरविद्याऽज्ञानमेव दाहः सन्तापस्तस्य शीतांशुश्चन्द्र इव नाशकोऽस्ति, किञ्चायं बोधसारोऽविद्याध्वान्तभास्करोऽविद्याऽज्ञानमेव ध्वान्तं तमस्तस्य भास्कर इव नाशकोऽस्ति, किञ्चायं

मस्कृतः प्रत्यक्षो बोधसारो बोधसारनामको ग्रन्थोऽविद्यास्वप्रजागरोऽविद्यैवाज्ञानमेव स्वप्नः स्वप्नावस्था तस्य जागरो जागृतिरिव निवर्त्तकोऽस्ति, इतः परं पुनः पश्चात्किं वक्तव्यमस्ति न किमपीत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ बोधसारप्रशंसार्थप्रकाश एकपञ्चाशत्तमः ॥ ५१ ॥

अथ बोधसारोपासना।

एवं बोधसारप्रशंसां निरूप्येदानीं गुर्वादिब्रह्मान्तसर्वपदार्थानामस्मिन्ग्रन्थे समारोपणेनैतद्ग्रन्थावृत्तौ कृतायां चित्तैकाग्र्यस्य सिद्धेरेतद्ग्रन्थनाम्नो बोधसारस्य बोधसारपदार्थयोर्जीवब्रह्मणोर्विरुद्धांशं त्यक्त्वा भागत्यागलक्षणया लक्षिते प्रत्यग्ब्रह्मैक्ये साक्षात्कारज्ञानमुदेतीति मुमुक्षूणां मन्दप्रज्ञानामस्य ग्रन्थस्योपासनं विधातुं बोधसारोपासनाख्यं प्रकरणं नवश्लोकमारभमाण आह गद्येन।

अथ बोधसारोपासना।

अथेति। अथ बोधसारप्रशंसानिरूपणानन्तरं बोधसारोपासना बोधसारस्योपासनोपास्तिर्निरूप्यत इति शेषः। तत्रादौ स्वगुरुत्वं बोधसारे समारोप्य बोधसारपदलक्ष्यं जीवब्रह्मैक्यमपि समारोप्योपासनं स्वकृतं शिष्यं प्रत्याययति।

गुरुर्मे बोधसारोऽयं यतो ज्ञानप्रदो मम।
शिष्यो मे बोधसारोऽयं यमुद्दिश्य वदाम्यहम् ॥१॥

गुरुरिति। हे शिष्य अयं प्रत्यक्षो बोधसारो बोधसारनामको ग्रन्थो मे मम गुरुर्जीवब्रह्मैक्यविषयकाहंब्रह्मास्मीतिस्वरूपज्ञा-

नोपदेष्टाऽऽचार्योऽस्ति, कुत इत्यत आह यत इति, यतः कारणान्मम मेऽयं बोधसारो ज्ञानप्रदो ज्ञानस्य जीवब्रह्मैक्यविषयकबोधस्याऽहंब्रह्मास्मीत्याकारस्य प्रदः प्रदाताऽत इति योज्यं, लोकेऽपि ज्ञानप्रदातुरेव गुरुत्वप्रसिद्धेः। अयमाशयः—गुरुबोधसारयोरैक्यं विचिन्त्य बोधसारग्रन्थतत्प्रतिपाद्यजीवब्रह्मैक्ययोरैक्यं चिन्तनीयमिति, ननु गुरुबोधब्रह्मणामैक्यचिन्तनं भवतु शिष्यं बोधयितुं प्रवृत्तस्य तस्मिंस्ततो भेदप्रतीत्या तत्खण्डनं स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि पूर्वोक्तं चिन्तनाखण्डत्वाय तस्यापि तेन सहैक्यं सम्पाद्यमित्याशयेनाह शिष्य इति, अयं बोधसारो ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यं जीवब्रह्मैक्यं च मे मम शिष्यश्छात्रोऽस्ति कुत इत्यत आह यमिति, यत इत्यनुवर्त्तनीयं यतः कारणादहमहम्पदलक्ष्यः प्रत्यगात्मा सन्नपि वक्तृधर्मवाञ्चिदाभासो भूत्वाऽयं बोधसारं ग्रन्थं तद्वाच्यं जीवब्रह्मैक्यं चोद्दिश्य बोध्यत्वेन विषयीकृत्य वदामि कथयामि अतः शिष्येऽपि मम बोधसारग्रन्थत्वं गुरुत्वसहितं तत्प्रतिपाद्यं जीवब्रह्मैक्यं च समारोप्य शिष्यग्रन्थब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मनामभिन्नत्वानुसन्धानलक्षणं ध्यानं न खण्ड्यमिति भावः ॥ १ ॥

ननु तर्हि स्वामिप्रतीतौ तत्खण्डना स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि तत्खण्डनाभावं दर्शयति ।

स्वामी मे बोधसारोऽयं मां पालयति यः सदा ।
सेवको बोधसारो मे मम सेवां करोति यः ॥ २ ॥

स्वामीति । अयं बोधसारो मत्प्रत्यक्षः प्रत्यगभिन्नपरमात्मा तत्प्रतिपादको ग्रन्थश्च मे मम स्वामी सेव्योऽस्ति कुत इत्यत आह मामिति, यतः कारणाद्यो बोधसारस्तत्प्रतिपाद्यो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा च मां तदनुसन्धानवन्तं चिदाभासरूपं ममा-

तारं स्वसत्ताप्रदानेन सर्वकालं पालयति रक्षति अतः स्वामिसेवाकाले तत्प्रतीतौ सत्यां बोधसारोपास्तिखण्डना न स्यादिति भावः, ननु तर्हि स्वसेवकप्रतीतौ तद्विच्छित्तिः स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि तद्विच्छित्यभावं सम्भावयति सेवक इति, अयं प्रत्यक्षो बोधसारो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा तत्प्रतिपादको ग्रन्थश्च तदभिन्नो मे मम सेवको भृत्योऽस्ति कुत इत्यत आह ममेति, यतः कारणाद्यो बोधसारो ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा च मम ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्ममात्रस्य चिदाभासस्य सेवामङ्गीकृतिं भजनं च वा करोति संपादयति अतः सेवकप्रत्यगभिन्नब्रह्मग्रन्थानामेकत्वानुसन्धानलक्षणे ध्याने सति नोपासनाखण्डनं सम्भवतीति भावः ॥ २ ॥

ननु तर्हि स्वदेशसम्बन्धिसुहृत्प्रतीतौ सा स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि ध्यानविच्छित्यभावं दर्शयति ।

सुहृन्मे बोधसारोऽयं सर्वं जानाति मद्गतम् ।
सखा मे बोधसारोऽयं यस्मिन्दृष्टे सुखं मम ॥ ३ ॥

सुहृदिति । अयं प्रत्यक्षो बोधसारो बोधसारनामको ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म च मे मम सुहृत्सम्बन्धेन प्रीतिमान्प्रत्यस्ति तत्रोपपत्तिमाह सर्वमिति, यतः कारणान्मद्गतं मयि ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मनि तदभिन्नचिदाभासेऽस्मच्छब्दवाच्ये गतं विद्यमानं सर्वं समस्तमात्मत्वानात्मत्वेन स्थितमुभयमपि जानाति वेत्ति सामान्यरूपेणाऽन इति योज्यं पूर्वत्र, अत्र सुहृद्ग्रन्थप्रत्यगभिन्नब्रह्मणां क्रमतो व्युत्क्रमतश्चैक्यानुसन्धाने न ध्यानविच्छित्तिरिति भावः, ननु मित्रे मिलत्प्रतीतौ तद्विच्छेदः स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि तदभावं दर्शयति सखेति, अयं प्रत्यक्षो बोधसारो

बोधसारनामको ग्रन्थो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा च मे मम सखो-पकारि मित्रमस्ति तत्रोपपत्तिमाह यस्मिन्निति, यतः कारणाद्य-स्मिन्बोधसारग्रन्थे तत्प्रतिपाद्ये प्रत्यगभिन्नब्रह्मणि च दृष्टेऽव-लोकिते सति मे मम ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्माभिन्नस्य मे चिदाभा-सस्य सुखमानन्दो भवति अत इति योज्यम्, अत्र च मित्रग्रन्थ-तत्प्रतिपाद्यप्रत्यगभिन्नब्रह्मणां क्रमव्युत्क्रमाभ्यामैक्यानुसन्धानेन नोपास्तिखण्डनेति भावः ॥ ३ ॥

ननु गृहकर्मणि आवश्यके तत्प्रतीत्योपास्तिविच्छेदो भवे-दित्याशङ्क्य तत्रापि तदभावं साधयति ।

गृहं मे बोधसारोऽयं यत्रैव निवसाम्यहम् ।
आरामो बोधसारो मे विहारो यत्र मामकः ॥ ४ ॥

गृहमिति । अयं प्रत्यक्षो बोधसारो बोधसारनामको ग्रन्थ-स्तत्प्रतिपाद्यं ब्रह्म च मे मम तदभिन्नत्वं स्वस्मिन्ननुसन्धानवत-श्चिदाभासस्य गृहं मन्दिरमस्ति तत्रोपपत्तिमाह यत्रैवेति, अहं ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वं स्वस्मिन्ननुसन्दधानश्चिदाभासो यत्रैव बो-धसारग्रन्थे तत्प्रतिपाद्येऽखण्डे ब्रह्मणि चाभेदेन निवसामि वासं करोमि यतः कारणादत इति योज्यम्, अत्र च गृहग्रन्थप्रत्य-गभिन्नब्रह्मणामैक्यानुसन्धानेन नोपास्तिखण्डनेति प्रदर्शितं बोध्यं, ननु तर्ह्यारामादिप्रतीतौ तद्विच्छेदः स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि तद-विच्छेदं सम्भावयति आराम इति, अयं प्रत्यक्षो बोधसारो ग्रन्थ-स्तत्प्रतिपाद्यं ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा च मे मम तदभिन्नत्वानुस-न्धानवतश्चिदाभासस्याराम उपवनमस्ति तत्रोपपत्तिमाह वि-हार इति, यतः कारणाद्यत्र बोधसारग्रन्थे तत्प्रतिपाद्येऽखण्डचि-दात्मनि च मामको मे मम ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वं स्वस्मिन्ननु-

सन्दधतश्चिदाभासस्यायं मामको विहारः क्रीडा भवति अत इति योज्यम्, अत्रारामग्रन्थब्रह्मणामैक्यानुसन्धानेन ध्यानं विच्छिन्नं न स्यादिति भावः ॥ ४ ॥

ननु तर्हि कान्तादिप्रतीतौ तद्विच्छित्तिः स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि तदभावं दर्शयति ।

कान्ता मे बोधसारोऽयं यमालिङ्ग्य स्वपाम्यहम् ।
मनो मे बोधसारोऽयं मननं येन जायते ॥ ५ ॥

कान्तेति । अयं प्रत्यक्षो बोधसारो बोधसारनामको ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा च मे मम तदभिन्नस्वत्वानुसन्धानवतश्चिदाभासस्य कान्ता सुन्दरी प्रेयसी भार्याऽस्ति तत्रोपपत्तिमाह यमिति, यतः कारणादहं ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्माऽभिन्नस्वत्वानुसंदधानश्चिदाभासो यं बोधसारं ग्रन्थं तत्प्रतिपाद्यं ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मानं चालिङ्ग्य परिरभ्य स्वपामि निद्रामि प्रपञ्चविस्मृतिरूपां निद्रामनुभवामि, अत्र कान्ताग्रन्थतत्प्रतिपाद्यब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मनामैक्यानुसन्धानेन नोपासनाविच्छित्तिरिति भावः, ननु मनसोऽनुसन्धाने तद्विच्छित्तिः स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि तदभावं सम्भावयति, मन इति, अयं प्रत्यक्षो बोधसारो बोधसारनामको ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म च मे मम प्रत्यगभिन्नब्रह्मात्मत्वं स्वस्मिन्ननुसन्धानवतश्चिदाभासस्य मनः सङ्कल्पात्मकमन्तःकरणमस्ति तत्रोपपत्तिमाह मननमिति, यतः कारणाद्येन ग्रन्थेन तत्प्रतिपाद्यप्रत्यगभिन्नब्रह्मणा च मननं युक्तिपूर्वकश्रुतार्थावधारणं जायते भवति अत इति योज्यम्, अत्र क्रमतो व्युत्क्रमतश्च मनोग्रन्थप्रत्यगभिन्नब्रह्मणामैक्यानुसन्धानेन नोपासनाविच्छेदः स्यादिति भावः ॥ ५ ॥

ननु तर्हि बुद्ध्यनुसन्धाने सा स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि तद्-भावं दर्शयति।

बुद्धिर्मे बोधसारोऽयं परमं बुध्यते यया।
चित्तं मे बोधसारोऽयं येन चेतामि तत्पदे ॥ ६ ॥

बुद्धिरिति। अयं प्रत्यक्षो बोधसारो बोधसारनामको ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यो ब्रह्माभिन्नप्रत्यागात्मा च मे मम ब्रह्मात्मत्वं स्वस्मिन्ननुसन्धानवतोऽस्मच्छब्दवाच्यचिदाभासस्य बुद्धिर्निश्चयात्मकमन्तःकरणमस्ति तत्रोपपत्तिमाह परममिति, यतः कारणाद्यया ग्रन्थरूपया तत्प्रतिपाद्यब्रह्मात्मैक्यरूपया च निश्चयात्मिकान्तःकरणवृत्त्या परमं कार्यकारणातीतं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मचैतन्यं बुध्यते ज्ञायतेऽत इति योज्यम्, अत्र च बुद्धिग्रन्थतत्प्रतिपाद्यप्रत्यगभिन्नब्रह्मणामैक्यानुसन्धानेन न तद्विच्छेदः स्यादिति भावः, ननु तर्हि चित्तानुसन्धाने तद्विच्छेदः स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि तदभावं सम्पादयति चित्तमिति, अयं प्रत्यक्षो बोधसारो ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यं प्रत्यगभिन्नब्रह्मचैतन्यं च मे मम प्रत्यगभिन्नब्रह्ममात्रत्वं स्वस्मिन्ननुसन्धानवतोऽस्मच्छब्दवाच्यस्य चिदाभासस्य चित्तं ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मचैतन्यानुसन्धानकर्त्रन्तःकरणमस्ति तत्रोपपत्तिमाह यतः कारणाद्येन बोधसारेण ग्रन्थेन तत्प्रतिपाद्यप्रत्यगभिन्नब्रह्मणा च तदनुसन्धानवताऽन्तःकरणेन चाऽहं प्रगभिन्नब्रह्मत्वं स्वस्मिन्ननुसन्धानवांश्चिदाभासोऽस्मच्छब्दवाच्यस्तत्पदे प्रत्यगभिन्नब्रह्मणि चेतामि अनुसन्धानवान्भवामि अत इति योज्यम्, अत्रापि चित्तग्रन्थप्रत्यगभिन्नब्रह्मणामैक्यानुसन्धानेन नोपासनाविच्छित्तिः स्यादिति भावः ॥ ६ ॥

ननु तर्ह्यहङ्कारानुसन्धाने तद्विच्छित्तिः स्यादित्याशङ्क्याह।

अहङ्कारो बोधसारो बोधसारोऽहमेव हि ।
शरीरं बोधसारो मे ममता यत्र भूयसी ॥ ७ ॥

अहङ्कार इति । अयं प्रत्यक्परोक्षत्वरहितो बोधसारो ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा चाऽहङ्कारः शरीरत्रयेऽहं प्रत्ययवान्साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासोऽस्ति, किञ्चाऽहमेव साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभास एव बोधसारग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा चाऽस्ति हि प्रसिद्धं ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मचिदाभासयोरैक्यं ज्ञानिष्विति भावः । इदमत्र महावाक्यं ज्ञेयमहङ्कारग्रन्थतत्प्रतिपाद्यप्रत्यगभिन्नब्रह्मणामभिन्नत्वानुसन्धानरूपं ध्यानमत्र विहितमिति भावः, ननु शरीरत्रयप्रतीतौ तद्विषयकाहमः कथं बोधसारग्रन्थतत्प्रतिपाद्यप्रत्यगभिन्नब्रह्मभ्यां सहैक्यं सम्भाव्यमित्याशङ्क्य शरीरस्यापि ताभ्यां सहैक्यानुसन्धानं विधत्ते शरीरमिति, अयं बोधसारः प्रत्यक्षो बोधसारनामको ग्रन्थः प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म चैतन्यं च मे मम ब्रह्मात्मत्वं स्वस्मिन्ननुसन्धानवतश्चिदाभासस्येत्यर्थः, शरीरं स्थूलसूक्ष्मकारणाख्यं देहत्रयमस्ति न तु बोधसारात्तत्पृथगस्तीत्यर्थः, तत्रोपपत्तिमाह ममतेति, यतः कारणाद्यत्र बोधसारनाम्नि ग्रन्थे तत्प्रतिपाद्ये प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि च मे प्रत्यगभिन्नब्रह्मत्वं स्वस्मिन्ननुसन्दधतश्चिदाभासस्य मम ममता मदीयत्वबुद्धिरज्ञानावस्थायां देह इव भूयस्युत्कृष्टाऽस्ति अत इति योज्यम्, अत्र च बोधसारग्रन्थतत्प्रतिपाद्यब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मदेहानामभेदानुसन्धानेनाहमो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मग्रन्थाभ्यां सहैक्यमनुसन्धातुं शक्यमिति भावः ॥७॥

इदानीं प्राणप्रतीतावपि तत्सम्भावयति ।

प्राणो मे बोधसारोऽयं ममता यत्र भूयसी ।

जीवो मे बोधसारोऽयं येन जीवाम्यहं सदा ॥ ८॥

प्राण इति। अयं बोधसारः प्रत्यक्षो बोधसारो ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा च मे मम ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वं स्वस्मिन्ननुसन्दधतश्चिदाभासस्य प्राणो जीवनोपाधिः प्राणनामको वायुरस्ति तत्रोपपत्तिमाह यत इति, यतः कारणादसौ बोधसारो ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा च मम मे ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वं स्वस्मिन्ननुसन्दधतश्चिदाभासस्य प्रियतरोऽतिशयेन प्रियोऽस्ति अत इति योज्यम्, अत्रापि प्राणग्रन्थप्रत्यगभिन्नब्रह्मणामभेदानुसन्धानेन नोपासनाक्षतिरिति भावः, जीवप्रतीतावपि तदविच्छेदं दर्शयति जीव इति, अयं प्रत्यक्षो बोधसारो बोधसारनामको ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा च मे मम ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वं स्वस्मिन्ननुसन्दधतोऽहम्पदवाच्यस्य चिदाभासस्य जीवो देही जीवनमित्यर्थः, अस्ति तत्रोपपत्तिमाह येनेति, अहं प्रत्यगभिन्नब्रह्मत्वं स्वस्मिन्ननुसन्दधानश्चिदाभासः सदा सर्वकालं येन बोधसारग्रन्थेन तत्प्रतिपाद्यब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मना च जीवामि प्राणान्धारयामि अत इति योज्यम्, अत्र च ग्रन्थजीवब्रह्मणामैक्यानुसन्धानेन नोपासनाहानिरिति भावः ॥ ८ ॥

ईश्वरप्रतीतौ चोपासनाविच्छेदाभावं सम्भावयति ।

ईश्वरो बोधसारो मे यतो मुक्तिप्रदो मम ।
बोधसारः परं ब्रह्म बोधसारात्परं नहि ॥ ९ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे बोधसारोपासनं द्विपञ्चाशत्तमम् ॥ ५२ ॥

ईश्वर इति। अयं प्रत्यक्षो बोधसारो ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यो

ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा च मे मम ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वं स्वस्मिन्ननु-न्धानवतोऽहम्पदवाच्यचिदाभासस्येत्यर्थः, ईश्वर उपास्योऽस्ति तत्रोपपत्तिमाह यत इति, यतः काणादयं बोधसारो ग्रन्थस्त-त्प्रतिपाद्यं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म च मम मे प्रत्यगभिन्नब्रह्मत्वं स्वस्मि-न्ननुसन्धानवतश्चिदाभासस्येत्यर्थः, मुक्तिप्रदो मुक्तिं मोक्षं प्रद-दाति समर्पयतीति स तथाविधोऽस्ति अत इति योज्यम्, अत्र ग्रन्थेश्वरब्रह्मणामभेदानुसन्धाने नोपासनाक्षतिरिति भावः, ब्रह्मप्र-तीतावपि तदविच्छेदं दर्शयति बोधसार इति, परं कार्य कारणातीतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु बोधसा-रो बोधसारनामको ग्रन्थ एवास्ति अतो बोधसाराद्ग्रन्थात्तत्प्र-तिपाद्यात्मवस्तुनश्च परमन्यत्किमपि वस्तु नास्ति हि प्रसिद्धमेत-न्मम, अत्रेदमाकूतम्—उपासनात्रैविध्यमुत्तमं मध्यममधमं चेति भे-दात्, उत्तमं च गुर्वादीश्वरान्तोक्तपदार्थानामस्य ग्रन्थस्य चैतद्ग्र-न्थप्रतिपाद्यविषयभूते जीवब्रह्मैक्ये समारोपणेन निरन्तरं जीवब्र ह्मैक्यमात्रचिन्तनं, मध्यमं च गुर्वादीश्वरान्तपदार्थानामेतद्ग्रन्थप्र-तिपाद्यप्रत्यगभिन्नब्रह्मणश्चैतस्मिन्बोधसारे ग्रन्थे समारोपणेनैत-द्ग्रन्थमात्रत्वानुसन्धानं निरन्तरम्, अधमं च गुर्वादीश्वरान्तपदार्थ-जात एतद्ग्रन्थस्य तत्प्रतिपाद्यप्रत्यगभिन्नब्रह्मणश्च निरन्तरमनुस-न्धानम्, एतेषु च क्रमादुत्तमादयोऽधिक्रियन्ते तेषां च यथाधिका-रमुपासने कृते जीवब्रह्मैक्यापरोक्षज्ञानप्राप्त्या मुक्तिर्भवतीति ॥९॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ बोधसारोपासनार्थकाशो द्विपञ्चाशत्तमः ॥ ५२ ॥

एवं ग्रन्थं परिसमाप्येदानीमस्य प्रामाण्यसिद्धये पद्येनाह ।

उपनिषदि वने ये पुष्पिता मन्त्रवृक्षाः

सुरभिकुसुममेषामेकमेकं विविच्य ।
समरसपदलब्ध्यै वाङ्मयैरेवपुष्पै-
र्नरहरिसुधियैतत्पूजितं बोधलिङ्गम् ॥ १ ॥

उपनिषदीति । हे शिष्य ये प्रसिद्धा वेदान्तेषूपनिषदि उप समीपे निषण्णं श्रेयो मोक्षलक्षणं यस्यां सोपनिषत्तस्यां तद्रूपे वनेऽरण्ये सम्भजनीये देश इत्यर्थः, आविष्टलिङ्गेन विशेषणविशेष्यभावः, मन्त्रवृक्षा मन्त्राः 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'त्याद्या वृक्षा इव वृक्षा द्रुमाः सर्वाज्ञानतत्कार्यप्रपञ्चवृश्चकत्वादित्यर्थः, पुष्पिताः प्रस्फुटार्थकुसुमिताः सन्ति एषामुक्तानां सत्यस्यक्षाणामुपनिषद्वनसंस्थितस्फुटार्थकुसुमितमन्त्रवृक्षाणां सुरभि ब्रह्मात्मवासनाप्रदत्वेन सुगन्धि एकमेकं प्रत्येकं प्रत्येकं पृथक्पृथक्कुसुममर्थरूपं पुष्पं विविच्य समूहीकृत्य मया नरहरिसुधिया न रातीति नरो वैराग्यपूर्वकप्रपञ्चमिथ्यात्वानुसन्धानवान्एतादृशो यो हरिर्दैन्यनिवृत्या स्वशरणागतमुमुक्षुजनदुःखनिवर्तकः सन्नरहरिर्गुरुस्तस्मिन्सुष्ठु शोभना स्थिरत्वसम्पन्ना धीर्बुद्धिनिश्चयात्मिकान्तःकरणवृत्तिर्यस्य स तथोक्तस्तेन तद्रूपत्वं प्राप्तेन मया समरसपदलब्ध्यै समः सदैकरूपो रस आनन्दो यत्र त त्तादृशं यत्पदं स्वरूपं तस्य लब्धिः प्राप्तिस्तस्यै तदर्थं वाङ्मयैर्वाग्रूपैरेव पुष्पैः कुसुमैरेतत्प्रत्यक्षं बोधलिङ्गं बोधः प्रत्यगभिन्नब्रह्मापरोक्षविषयकं ज्ञानं तेनैव लिङ्ग्यते साक्षात्क्रियते यत्तथोक्तं ब्रह्म पूजितमर्चितमनुसन्धितमित्यर्थः, अतोऽस्य प्रामाण्यमभ्युपेतव्यमिति भावः ॥ १ ॥

इदानीमस्य ग्रन्थस्य श्रैष्ठ्यज्ञानपूर्वमेतत्पठनं विधत्ते ।

बुधजनहितकारी संप्रदायानुसारी
परमसुखनिधानं मोहमुक्तेर्निदानम् ।

नरहरिविहितोयं बोधवृक्षस्य तोऽयं
कुमतिवनकुठारः पठ्यतां बोधसारः ॥ २ ॥

बुधजनेति । बुधजनहितकारी बुधा ज्ञानिनो ये जना लोकास्तेषां हितं मोक्षं करोति स तथोक्तः श्रद्धादिसम्पन्नानां मोक्षप्रद इत्यर्थः, किञ्च संप्रदायानुसारी संप्रदाय उपदेष्टृपुरुषाणां परम्परा तमनुसरतीति स तथोक्तः संप्रदायागत इत्यर्थः, किञ्च परमसुखनिधानं परमं निरतिशयं यद्ब्रह्मशब्दवाच्यं ब्रह्मस्वरूपं सुखमानन्दस्तस्य निधानं द्रव्यपूर्णं पात्रमिव पात्रभूतोऽस्ति, किञ्च मोहमुक्तेर्मोहान्मूलाज्ञानान्मुक्तिर्मोक्षस्तस्या निदानं मूलकारणं हेतुरित्यर्थः, किञ्च नरहरिविहितो नरहरिर्ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मस्वरूपो मम गुरुस्तेन विहितो विरचितः, किञ्च बोधवृक्षस्य बोधः प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयकापरोक्षज्ञानं स एव वृक्षोऽज्ञानतत्कार्यप्रपञ्चयोर्वृश्चकत्वाद्वृक्षस्तस्य तोयं जलमिव जीवनोपायभूतः, किञ्च कुमतिवनकुठारः कुत्सिता निन्दिता मतिर्बुद्धिः संसारासक्तिरूपा सैव वनमरण्यं तस्या वा वनं सम्भजनविषयः प्रपञ्चस्तस्य कुठारः परशुरिव च्छेदने समर्थः, अयं प्रत्यक्षो बोधसार एतन्नामको ग्रन्थः पठ्यतामधीयतां मुमुक्षुभिरित्यर्थः ॥ २ ॥

एवमेतद्ग्रन्थपाठे मुमुक्षून्प्रवर्त्येदानीमेतस्येश्वरार्पणासम्भवनिरूपणेनैव समर्पणं द्योतयति ।

गुरुभिर्दीक्षितानां हि सर्वमेवेश्वरार्पणम् ।
अयं तु बोधसारोऽस्य स्वात्मैव परमेशितुः ॥ ३ ॥

इति श्रीनरहरिविरचितो बोधसारः समाप्तः ॥ ग्रन्थसंख्या १०५२ ॥

गुरुभिरिति । गुरुभिः प्रत्यगभिन्नब्रह्मत्वं महावाक्यद्वारा

बोधपद्धिर्दैशिकैर्दीक्षितानामुपदिष्टानां पुरुषधौरेयाणां सर्वमेव लौकिकं वैदिकं च समस्तमपि कर्मेश्वरार्पणमीश्वरे सर्वाधारभूते सर्वनियन्तरि ब्रह्मणि अर्पणं प्रदानमेव भवति हि प्रसिद्धमेतच्छ्रुतौ स्मृतौ च 'नान्योऽतोस्ति द्रष्टा नान्योतोस्ति श्रोता नान्योतोस्ति विज्ञाते' त्यादिश्रुतेः, 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविरि'त्यादिस्मृतेश्च । अतोऽयं प्रत्यक्षो बोधसारस्तु बोधसारनामको ग्रन्थस्तुपदेनास्य ग्रन्थस्यान्यसमस्तग्रन्थेभ्यो विलक्षणत्वं सूचितं, परमेशितुः परमः कार्यकारणातीत ईशितेश्वरो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा तस्य बोधसाररूपत्वसामान्यादुभयोरपीत्यर्थः, अस्य ज्ञानिनां प्रत्यक्षत्वेनानुभूयमानस्यात्मनः स्वात्मैव स्वस्वरूपमेवास्ति अतः समर्पकस्य समर्प्यस्य च समर्पणस्यापि असम्भवात्समर्पणं न सम्भवतीत्येवं निश्चय एवात्र समर्पणं नान्यदिति भावः ॥ ३ ॥

नरहरिपदसेवालब्धविज्ञानसारो
बुधजनहितकृत्यै बोधसारार्थदीप्तिम् ।
बुधदिनकरसाह्वो मुक्तये सज्जनाना
मकृत जनशरण्यस्तेन तृप्यात्परात्मा ॥ १ ॥

सन्तः कृपालवस्तज्ज्ञाः क्षमन्तु मम साहसम् ।
स्वाधिकारमदृष्ट्वैव यदुक्तं क्षमिणो हि ते ॥ २ ॥

शाके गजत्रिमुनिभूमिमिते तु वर्षे ।
रामाद्रिनागशशिचिह्नमिते तपस्ये ।
पक्षे सिते सुतशशाङ्कतिथौ ज्ञवारे
व्याख्या समाप्तिमगमद्बुधैकवन्द्या ॥ ३ ॥

बोधसारार्थदीप्त्याख्या व्याख्येयं भावबोधिनी ।
दिवाकरेण रचिता नरसिंहप्रसादतः ॥ ४ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचिता बोधसारार्थदीप्त्याख्या टीका समाप्ता ॥ ग्रन्थसङ्ख्या १२००० ॥

BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS
EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, PH. D.
Nos. 89. 90. 94. 96. 101. 105. 108. 109. 111. & 113.

बोधसारः ।

श्रीविद्वद्वर्यनरहरिविरचितः ।

तच्छिष्यश्रीदिवाकरकृतयाऽर्थदीप्त्या सहितः ।

श्रीमदुदासीनवर्यस्वामिगोविन्दानन्दशिष्येण
दयानन्दस्वामिना परिशोधितः ।

BODHASÂR,

A TREATISE ON VEDÂNTA,

BY

ŜRÎ NARAHARI,

With a commentary by the author' s pupil
PANDIT DIVÂKAR.

EDITED BY
SWÂMÎ DAYÂNAND.

BENARES:
Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das &.Co.,
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhambâ Sanskrit Book Depôt.

Printed at the Vidyâ Vilâs Press,
BENARES.

1906.

अथ सटीकबोधसारस्य भूमिका।

इह खलु धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्ष एव परमपुरुषार्थो, 'न स पुनरावर्तते' इति श्रुतेः। पूर्वेषां त्रयाणां चानित्यत्वेन हेयतयाऽस्यैवोपादेयत्वमिति न तिरोहितं विदुषाम्, तत्साधनञ्च प्रत्यगात्मब्रह्मैक्यज्ञानम्, तत्साधनं साधनचतुष्टयसम्पन्नस्याधिकारिणः श्रवणादिकम्, 'आत्मा वा अरे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति श्रुतेः। तदुपयोगिषु सूत्रभाष्यादिबहुग्रन्थेषु सत्स्वपि गुर्वादिस्तुतिप्रभृत्यनेकगुणविशिष्टत्वेनाल्पबुद्धीनामनायासेन बोधोपयुक्तसुगमार्थत्वेन प्रतिश्लोकं सिद्धान्तप्रतिपादकत्वेन च सर्वश्रेष्ठत्वमस्य ग्रन्थकारेण स्वमुखेनैवोक्तं, तथाहि—

आदौ गुरुस्तवो यत्र प्रान्ते च शिवपूजनम्।
मध्ये मुकुन्दस्मरणं बोधसारः स उत्तमः॥ १॥
सिद्धार्थः सुगमार्थश्च विशेषैर्बहुभिर्वृतः।
ग्रन्थस्त्वेतादृशस्तात न भूतो न भविष्यति॥ २॥
न स्तौमि न च निन्दामि कथयामि यथास्थितम्।
एकैकस्मिन्निह श्लोके मोक्षः सिद्धान्तनिर्णयः॥ ३॥
यथा ब्रह्माण्डसर्वस्वं पिण्डे पिण्डे व्यवस्थितम्।

तथा सिद्धान्तसर्वस्वं श्लोके श्लोके निरूपितम् ॥ ४ ॥

इत्यादि ।

अस्य ग्रन्थस्य निर्माणसमयमारभ्य शरच्छतं व्यतीयायेति वृद्धयतिभ्योऽवगम्यते, अस्य मूलग्रन्थस्य निर्माता कश्चिद्दाक्षिणात्यो ब्राह्मणो नरहरिनामाऽभूत्, टीकाकारश्च तच्छिष्यो दिवाकरनामा, तत्तु नामद्वयं मूले टीकायां च शतसहस्रश उपलभ्यत इति ।

अस्य चादर्शपुस्तकमेकं प्रसिद्धभिषग्वराद् वृद्धयतिवराद् वसिष्ठाभिधानात्प्राप्तमाश्रित्य श्री१०८ब्रह्मविद्वरिष्ठेभ्यः शतसहस्रसाधूनां हृदयकमलानि ब्रह्मविद्यामयस्ववचनकिरणजालेनाऽऽत्माऽज्ञाननिरसनद्वारा बोधयद्भ्य उदासीनेषु पूज्यतमेभ्य उदासीनसंप्रदायस्थेभ्यः परमहंसवर्यपण्डितब्रह्मानन्दाभिधेभ्यः प्राचार्येभ्यो लब्धविद्येन तच्छिष्यैरधीतवेदान्ताशास्त्रैरधिगतशास्त्रार्थतत्त्वैः परोपकारनिरतैः परमहंसगोविन्दानन्दाभिधैः स्वगुरुभिः प्रेरितेन परमहंसदयानन्देन यथामति शोधितोऽयं ग्रन्थ इति शम् ॥

॥ शुभंभूयात् ॥

बनारससंस्कृतसीरीज़नाम्नी काशीस्थसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषानिबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदिङ्गलिशभाषानुवादसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । [illegible] अन्ये अपि निबन्धाः योजयन्ति । यैर्ग्राहकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदेकैकस्य खण्डस्य ।।।) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्महाशयैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां १) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।	रु०	आ०
सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रहः अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३	१३	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख० ६	६	०
साङ्ख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ५ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयकाण्डे पुण्यराजटीकासहित खण्ड ३ । द्वितीयभागः तृतीयकाण्डम् हेलाराजटीकासहित खण्ड २)	५	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीतभाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ४	४	०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यम्	३	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४	०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४	४	०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख० ८	८	०
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३	३	०
टुप्टीका खण्डानि ४	४	०